

М. Хашеватський

НА ДНІПРІ¹

НІЧ

Не можуть спокійно зроду
У воду дивитись вогні,
Все тягне їх ринути в воду
І плюскатись у глибині.

Та навіть зірки - немовлята,
З'явившись на небі,— дивись,—
Неначе плавці завзяті,
Купатися кинулись вниз.

ЗАХІД СОНЦЯ

Люблю надвечір'я Дніпрове,
Шовкове небесне шатро,
Коли яблуком темнобагровим
Сонце падає за Дніпро.

На мить зупинилось ... І знову
Вже котиться далі кудись.
І килимом перським, чудовим,
Води Дніпра простяглись.

Та ні, то не килим строкатий,
То емальова гладь, і по ній
Ти сміливо можеш ступати,
Не замочивши ніг.

ПРИВІТ

М. Рильському.

За звичаєм старовинним,
Хоч наша земля не стара,
Ми кинули пляшку винну
У піняве пиво Дніпра.

А в пляшці листочок білий,
На ньому віршів рядки,
Хитнулася пляшка на хвилі
І зникла в глибинах ріки.

Може рибалка у сіті
Її виловить,— хай від нас,
Радянських поетів, привіти
Найкращі вона передасть.

¹ Із книги „Вірші та поеми“, що має вийти у Нацменвидавці (Київ) єврейською мовою.

ТРИПІЛЛЯ

Немов посмутніли хвилі,
Лежать, як пожовкла трава.
Я назву почув: „Трипілля“.
І важчає голова.

Отут їх униз кидали
Бентежних і юних тоді,
І мертві тіла гойдались
На зчервонілій воді.

Тому і болем пекучим
Пронизує хвиль мотив,
І беріг підносить кручі
Пам'ятником тих днів.

КАМ'ЯНСЬКЕ¹

Вечір. Відразу близьке
Далеких вогнів намисто —
Перед нами лежить Кам'янське —
Нове металеве місто.

Димарів горласта орава,
І сірих димів каламуть ...
І здається, що це пароплавом
Стало місто. Спочине чуть-чуть
І знову рушатиме в путь.

НА АЛЮМІНІЄВОМУ ЗАВОДІ У ЗАПОРІЖЖІ

Ганна мертва і холодна,
І землі рудої пил ...
Мабуть, чув і ти сьогодні
Понад дахом розмах крил?

Мабуть, бачив на світанні
В небозводі голубім
Алюмінієве сіяння
У ширянні, у живім?

Хай прикуті ми тяжінням
До землі — і я, і ти, —
Мріями живими линею
У надзоряні світи.

Харків, 1939 р.

¹ Тепер — Дніпродзержинськ.

Павло Байдебуря

У ВЕСНЯНУ НІЧ

НОВЕЛА

Весна на Полісся прийшла цей рік рано. Розсипала ряст—первоцвіти, і кличе у даль польову, прояснілу. Пора виїздити на поле. Чекає земля незапліднена ярим зерном—тужавіють, сохнуть обвітрені ріллі. Пора виставляти бджолу на дерева, у бір виганяти скотину. Пора... А час непевний, тривожний. За Случ-рікою гримлять гармати, їх гуркіт зловісний щодень все наближається, чутишає. На землю Радянську—на гради і весі поліські павалом посунула шляхта. Дає їй відсіч червоне військо—бої йдуть десь у напрямі міста Славуті...

На поміч червоним із сіл, із хуторів, до кордону йдуть гуртами поліщани. Завтра рано на фронт виступає біднота села Мостового. З загоном бійців-партизан збирається в похід і мельник Данило Зажура.

Останню ніч мельникує Зажура в млині—пильнує з сином Степаном помолу. Після півночі сюди зйдуться бійці-партизани, порадять раду і рушать світанком у путь. Їм тільки перебратися б на той бік широкої смуги боліт, що ділять надвое рівнину. А там, вони знають, розташовані війська червоних.

Глухо гуркоче накований камінь. Стікає дучайкою пахуче і тепле борошно. Скоро північ. В таку пору на вежах десь вибивають розмірно удари—години; нічної пізньої пори на селах перекликом довгим, різноголосно піють півні. Мельник Зажура враховує час по-своєму. По заході сонця він уже учетверте засипає зерно. Рівно опівночі спорожниться кіш. Пильнує помолу Зажура і жде, незабаром уже почнуть збиратися хлопці...

— Залишися господарем, Степане, оберігай млина. Його до-ручила нам громада. З нього наш хліб...—повчав мельник сина,—привчайся до добра, будь чесним. А я, Степане, ти ж знаєш, кидаю мельникувати. Буду орудувати гвинтівкою, а може й біля кулемета...—посміхаючись, Зажура поляскав сина по плечу і вів розмову далі, розрадливо, спокійно:

— Такий час настав... та воно, сказати б, було отак з давніх-давен у нашім краю. Ми люди мирні, працюваті. Але хто тільки нас не тривожив, не зазіхав на наші добра... В старовину сюди

заходили татарські ватаги по ясир та по меди поліські. Пустошили край наш турецькі беї. А надто вже пан лях уївся в печінки. Крулі й крулевичі край плондрували. Різні там Конець-польські, Потоцькі та Вишневецькі не раз топили Полісся і всю Україну в крові...

Слухає батькову розповідь Степан. Запам'ятовує. В стривожений уяві хлопця малюються дивні, страшні й незрозумілі йому походи, січі...

— А що ж ми, безсилі, чи як?..— запитав, затаївши подих, Степан.

— Та було й шляхті,— пожвавішавши, мовив Зажура,— коли народ гуртувався і повставав проти панів. В тій боротьбі не відставав, Степане, і наш рід,— гордовито підкреслив мельник,— говорять старі поліщуки, що наш прадід Григор був правою рукою в самого ватага Кармалюка Устима, на Поділлі.

— Малий ще ти, Степане. Підростеш, дізнаєшся більше.

Але запам'ятай мої слова: з панамі в нас ніколи не було миру. Бісів пан — ляд в'їдливий, мов пес. От і зараз, подумай... Погожа днина, дбати б в хазяйстві. А поляк тривожить. Кордон перейшов. Є чутка, що сам Будьонний сюди підступає. То вже лях получить по заслугі, то правда... А покищо будемо самі гнуздати пана....

Зажура підійшов до коша, підставив руку під густий борошняний потік,— розтирає пучками пальців і прислухається як шумить вода з лотоків, скриплять в натузі снасті. Затишно і сонно у млині. Наморений Степан, схилившись на мішки, дрімає. Зажура один біля коша. Овіяний пилом стоїть, замріявся... В уяві мельника давно виплекане велике, просторе приміщення, уряд чотири постави камені, шумить шеретовка. Угорі між сплетінням пасів двигтять сита... Ця мрія була вже так близько здійснюмою. Три тижні тому, як громада схвалила будувати нового млина тут, біля двох ставків,— і от війна...

Зажурі здалося, що він вловив глухий тупіт кінських конит і навіть чув людські голоси. Відчинив двері. Вдивлявся. Нікого. Навколо глуха північ. Над болотами навис густий туман. Тягне вологою, цвіллю. Тихо. Тільки десь там, над трясовинням, чуто дивні звуки. Здається, ніби хтось тяжко зітхає в липкім драговинні. То шум стихає і вже ледь чутні тонкі сирени пливуть над болотами і никнуть в тумані...

Трасовина шумує. Стежки напевно геть чисто розмило,— подумав про себе мельник. Зайшов у млин, взяв ключа, щоб осадити камінь. Надворі знову почулось тупотіння. Сходяться хлопці,— здогадався. У двері затарабанили нетерпляче, лунко. Зажура навіть не встиг зробити крок, як двері від натиску зірвались з петель, і в млин з прожогу вірвалось декілька польських уланів.

— Зброю! — крикнув передній високий, націлюючись револьвером у груди мельникові.

— Якщо мовите про мельникову зброю,— відповів спокійно Зажура,— от вона ось,— і підніс перед себе ключа, й, некваплячись, почав присаджувати каміння.

— Зухвальство яке! — скрикнув роздратовано поляк,— стій поштиво й відповідай на запит, холопе.— Помахом шаблі улан вибив ключа з рук Зажури й підступив ближче.

— Більшовики тут єсть?

— Не знаю,— відповів глухо мельник, витираючи пил з чола і бороди.

— Він піде з нами. Хай вкаже дорогу. Тут стежка... — процідив хрипло крізь зуби улан, який стояв осторонь від гурту й при світлі ліхтаря розглядав карту.

— Пан офіцер наказує провести через болото! — переказав високий.

Зажура мовчав. Стояв, мов закам'янілий, схиливши низько голову. Він розумів про що йдеться, здогадувався, що замишляють поляки в цю темну ніч. Він мав би сказати, переконати їх, що це марна витівка. Стежку розмито водою і йти вночі через болото, понад трясовинні ковбані, дуже небезпечно. По хвилі мовчання Зажура підвів голову, оглянув стовплених уланів.

— Можна й провести, щож... — сказав розтягуючи слова, щоб затамувати раптовий дрож у голосі.

— Тату! — благально скрикнув Степан, кинувшись до батька і схопив за руку. Зажура мовчав, навіть не ворухнувся.

Поляки наказали збиратись і вийшли. Зажура все ще стояв, пригортав до себе Степана, відчував як б'ється голосно серце й тепліє ще незмужніла синова рука в його великій, шорсткій руці.

— Степане,— проказав нарешті батько, твердо і навіть суворо, а хотілось вимовляти зараз синове ім'я ніжно - ніжно. Абож нічого не говорити, стояти отак і не розлучатись.

— Слухай, Степане,— повторив удруге, притишено,— за пів години спорожниться кіш. Зупиниш колесо і, мерщій, до верхнього ставка. Зірвеш там усі заставки. Так треба, розумієш... Тоді... — і замовк. Стиснув ще раз в обіймах сина і відступив.

— Тату! ти ж говорив про наш рід... — зашепотів пристрашно, з докором Степан,— говорив про ворогів, а сам ведеш їх... ти!.. — Степан підвищив голос, підступав до батька. Мав говорити про зраду і, завагався. У дверях з'явилися поляки.

— Роби так, як я велю! — крикнув нарочито грізно Зажура і, підштовхуваний уланами, вийшов з млина.

* * *

Ніби здалека, як відгомін, Зажура чув притишену команду глухе тупотіння загону. Спішені улани, ведучи коней за повіддя, рушили греблею. Попереду йшов провідник, за ним офіцер, тримаючи наготові шаблю.

На середині греблі Зажура оглянувся. Між вербами, в тумані манячий млин. Крізь слухове віконце ледь пробивається тоненьке пасмо світла. «Степане, Степане», — зашепотів, вдивляючись в туманну млу. Махнув на прощання рукою й пішов твердіше, впевнено.

Загін посувався поволі, гуськом. Сот п'ять, напевно, набереться, — прикинув в умі Зажура, коли військо розтягнулось впродовж всієї греблі. В кінці загати провідник затримав ходу. Дорога розходилась двома стежками, в одному і тому ж напрямі, майже одна з них, що ліворуч, набагато довша, покручена й протилежна мочарінням. Під ногами захлюпотіла вода. Вгинається ґрунт.

Офіцер зупинився. Його обступили улани і, прикривши світло шкеля, роздивлялись карту, — перевіряли дорогу.

— Невже така путь буде увесь час? — запитали.

— Не відступайте з стежки, — застеріг провідник, зійшовши на мочар. Дорога в'юнилась, що далі ставала грузькіша. Попереду заманячили кущі верболозу. Середина путі, там, далі, стежка зникає — залита водою. Зажура все частіше зупиняється, наслукає. А що як Степан не послухає ... Що ж тоді?.. — свердлить напружена думка.

До кущів залишилось декілька кроків. Провідник нарешті зупинився, виждав час. Ступив раз, другий і зупинився. До вух долинув шум — раптове хлюпотіння води. «Виконано ... Степане ... Хотілось кричати Зажурі, вслухаючись, як тріщать, ламаються дошки заставок — змиває греблю. Гогочучи, вода широким потоком неслась навздогін за військом. Сполохані коні рвалися з рук, наїрали вперед. Улани разом з кінями грузили в болоті, тонули.

— Що то? — запитували стривожено.

— Вода ... Вода ... — передавалось панічно по загону. Розтялось декілька пострілів, хтось подавав команду, загрожував, кляв.

— Так де ж дорога? — лютуючи кричав офіцер. Кричали перебиваючи один одного десятки голосів.

— Прямо, прямо, панове ... — відповів мельник. — А там і червоні ... — спід насуплених брів блиснув переможний погляд Данила Зажури.

Офіцер рвонувся вперед з оголеною шаблею, але загруз, вхлюпнувся в болото і зник. Уникаючи вдару, Зажура шарпнувся убік, хитнувся і відчув, що осідає. Силився вирватись, але даремно. Грузьке болото скувало ноги. Тіло дерев'яніє, в'яне. Вода відступає все вище і вище, хлюпнула на груди важка і пекуча. Чує, ніби крізь сон, безладні постріли, крики. — Не врятуєтесь, ні! Ні один ... — ворухнулась гостра думка. — От і кінець ... — Нарешті вловив десь вдалині у напрямі млина світляну точку. Вона наблизилась, спалахнула на мить і зникла.

Олесь Юренко

У СЕЛІ МАНУЙЛІВЦІ 1897 РОКУ

Цвіла весна і молодо і пишно ...
І яблуні цвіли і цвів жасмін;
Солодким соком наливались вишні ...
І тут — де ось тепер сади розкішні —
Відпочивав Максимич. Він
Замислений, здавалось, трохи журний,
Ходив із другом - книгою в саду,
А промінь сонячний — пронизливо - пурпурний —
Отеплював багато світлих дум ...
І всі вони збігалися в єдине,
Як ті струмки до рідного русла:
Звільнити з панського ярма живу людину,
Що серед спраглих нив родилася й росла.
Бувало так, що десь на переліску,
Зібравши гурт, розказував усім:
«Згорять пани, згорять, як тая тріска ...
Чи чуєте, брати? Гуркоче грім!..»
На березі з піску виліплював потвори, —
То — образи панів, поміщиків - царів,
Що сіяли в країні злидні, голод, горе ...
«Дивіться! Бачили таких чортів?!»
І ми його відразу зрозуміли,
І став він близький нам, як рідний брат,
Бо не минав селянських темних хат, —
І Горького навіки полюбили.
Думки його збігалися в єдине,
Як ті струмки до рідного русла:
Звільнити з панського ярма живу людину,
Що серед спраглих нив родилася й росла!

с. Приліпка, 1939 р.

Володимир Кузьміч

ВИШНЯКИ

ЕПІЧНА ПОЕМА¹

8

Роман мав намір виконати наказ Ангела Миколайовича. Він швидко опинився у Вишняхках, де для Надії Дем'яновни вистачували нещодавно збудований палац.

Обтрусивши порох з свитини й чобіт, Роман Іванович увійшов до своєї хазяйки.

— Ой, панночко Надіє! Коли б ви знали яку я страшну таємницю відкрив. Знепритомнієте...

Надія Дем'янівна за звичаєм хворіла, але почувши про таємницю, зірвала з голови рушник.

— Що за таємниця? Звідки?

Роман Іванович дістав зза пазухи аркушик жовтуватого паперу, загорнений в червону ганчірку. Це був лист, узятий у свахи і безумовно не доставлений по належності — графу Дубовському.

Скрикнувши з переляку, Надія Дем'яновна схопила листа.

— Виходить граф одурив мене?

Надія Дем'янівна не відмовила собі прочитати чужого листа, тим більше, що місцевий лейб-медик радив їй від скуки й головних болів вживати цей незмінний лікувальний засіб.

...ношу сум у грудях; зустрічаючись, намагаюсь не подати виду, що ви подобаєтесь мені більше, ніж інші. Побачу, і хочеться мені побігти за вами, наздогнати, поцілувати. У вас на обличчі стільки розуму, а в очах такий неспокій. Поскільки я тут взнаю справжнього графа, то мені хочеться вчинити одну дурницю.

Пробачте, але я зважуюсь на одчайдушний крок; мені ваша сваха Матрона Степанівна Гуляй-Пузиha призналася, що ви, мій люб'язний граф, любите з двох Надій Оболонських — тільки мене, справжню, вродливу, молоду Надію вашого життя. Я не стримаю свого нервового серця, що палко кохає ваше сіятельство і прошу, як Мадонна, своє божество,

¹ Початок див. „Л. Ж.“ № 1 та № 2 1939 р.

вкрадіть мене і я поїду з вами до церкви святого Миколая, що на горі проти Вишняків.

Сьогодні понеділок, 2 липня. Викрадьте мене о восьмій ранку 8 липня, тобто в наступну неділю. Я жду вашого ландо і прилечу просто до церкви на вінчання. Якщо ви не виконаєте цього благання, то клянусь божим судом, що я одружу вас на моїй супротивниці — другій Надії. Адже вона така красуня, що як у двір гляне — кінь пряне, а по двору проходиться — гуси розлітаються.

На цьому закінчую листа і починаю примірювати білу вінчальну сукню.

Палко закохана у вас!

Ваша Надія Дем'янівна Оболонська“.

— Ось, вона, підла, користується моїм ім'ям, освяченим царицею, — вигукнула Надія старша. — Це все штучки братця мого — Дем'яна Дем'яновича. Він назвав доньку моїм ім'ям, щоб користатися моєю славою, а на випадок смерті моєї загарбати мою спадщину.

А Роман веселився, бачачи як панни бісяться і б'ються за спадщини й хороших женихів. Він ступив на крок уперед і по звичайному веселій, урвав злостиві причитання своєї хазяйки.

— Панночко Надіє! Дозвольте зруйнувати плани ваших ворогів. Накажіть слово мовити, — попросив Роман, і в куточках заросених вусами губ з'явилась прозора, як вода, посмішка.

— Не хочу слухати ні тебе, ні чортову сваху. Од ваших порад я загубила голову! — закричала роздратовано хазяйка, затуляючи вуха.

— Голову загубили? Не велика біда! Я покличу вашу собачку, вона принохається і знайде! — сказав Роман, посміхаючись.

Хазяйка була переможена впертістю веселого кобзаря, і дозволила мовити слово.

— Я, панночко Надіє, раджу порвати чужого листа, скопіювавши його, але замість церкви святого Миколая призначити церкву Петра і Павла. Адже в Хоролі три церкви. Потім замість восьмої години написати дев'яту, а за цей час, я сплавлю вашу супротивницю — однооку Надьку до церкви святого Миколая, і віддам її не за графа, а за стару кочергу Пламенаца.

Довго вагалася Надія Дем'янівна, але згадавши, що сваха Гуляй-Пузо так само готується до наступної неділі і теж пропонує обрати одну з церков — Миколая чи Петра і Павла, — погодилася. Вона дозволила Романові, на випадок потреби, взяти її ландо, щоб найшвидше сплавити куди слід Пламенаца.

Вона скопіювала листа, призначивши графу місце вінчан-

ня — церкву Петра і Павла, і до лайки на адресу супротивниці додала: „а вона така красуня, що коли по двору проходить — собаки по три дні на її слід гавкають“.

Листи обох Надій були в Романових руках. Він пішов навіножувати, подальше від людей, і знову обмірковував свій план, кого й на якій одружити, не забуваючи, що Гуляй-Пузиha може зруйнувати всі його хитрощі.

9

Роман Іванович тріумфував. Листи було передано так, як він задумав: лист Надії старшої потрапив не до графа, а до Пламенаца, а лист Надії молодшої — до графа.

І от у неділю, ранком 8 липня 1782 року Роман виявив свій справжній талант. Пам'ятаючи, що курчата, гусята й поросята вже давненько несуть траурні стрічки, він з'явився на птичому дворі і, ганяючись за молодими виводками, приказував:

— Радійте, сирітки, сьогодні два весілля. Одна Надія Дем'янівна стане графинєю, а друга полковницею. Обидві так повадились носити, що й вилами в рот не подаси! Сьогодні весілля, гулятимуть цілий тиждень!

Покіль наречені надягали на себе білий весільний одяг — дорогі помережані сукні — Роман запрягав рисаків.

Гості — дворяни Родзянки, Базілевські, Яворські й Березовські висипали в двір; їхні яскраві кафтани, розшиті парчею, ерблем і золотом миготіли на сонці. Яворські були в запорізьких жупанах гадяцького куріня і носили на руках червоні пов'язки, ознаку того, що вони були друзьками Пламенаца. Інші були вдягнені бідніше, але теж не погано.

Ніколи так весело не дзвонили в церкві святого Миколи, настільки жадібного, що він захопив собі два дні на рік — 9 травня і 6 грудня. Тихше дзвонили в церкві Петра і Павла, що в порівнянні з святим Миколою потрапили в невідгідне становище: їм на двох припадало одне свято, один день: Петру — пів дня і Павлу — пів дня.

Церква Миколи була залита світлом: тисячі свічок палахкотіли перед древніми образами часів Батия. Вогні відсвічувалися в металевих рамах образів, на підсвічниках і лампадах, на всій церковній утварі.

Доріжка від паперті до вівтаря була вкрита дорогими червоними килимами. Перед налогом, проти царських воріт лежав килимок з зображенням двоголового орла. На цьому килимі мусили стояти наречені і наречений. Але в дану хвилину стояв самотній Дубовський, в гвардійському мундирі, з діамантами

на грудях. Він нетерпляче ворухнув плечима і еполети його підіймалися вгору.

Наречена ще не прибула. В церкві стояла тиша. Тільки з вітваря чулися кроки попа та потріскували свічки.

Дружки графа — Гаврило Васильович Родзянко, високий, похмурий старик в мундирі капітана малоросійського полка та Петро Базілевський в чорному фракі — переступали з ноги на ногу. Вони скося позирали в бік людей, що стиха перешіптувалися, та на Романа, який стояв на першому крилосі з півчими.

— Пожди, — думав Роман, — зараз з'явиться твоя наречена!

Раптом вгорі вдарив дзвін і пронизливо брязнули малі дзвоники. Дзвонар ударив в усі дзвони.

— Наречена іде! Наречена! — покотився шепіт від паперти до царських воріт. До церкви вальнув цілий натовп людей, бажачих поглянути на панське весілля. В церкві зарухалися. Піп Андрій розкрив ворота. Вигукнувши басом: „Вонмем! Миром господу помолимся!“ — він вийшов з кадилом і накадивши, як було покладено за церковним статутом, почав службу.

Хор півчих, в тому числі й Роман, підхопили:

— Господи, помилуй!

В проході з'явилася наречена в білому вінчальному наряді з закритим білою фатою лицем. На голові їй дорогим камінням горів корабельчик з невеликою золотою короною, з двома низкими діамантами, що звисали до грудей. Наречена йшла тихо й обережно. Вона похитувалась в сторони і, коли б її не підтримували дружки, вона могла б упасти. Причиною тому були високі, півметрові французькі підбори, що саме входили в моду.

Стривожений граф пішов їй назустріч. Помітивши золоту коронку на голові нареченої, Ангел Миколайович спалахнув від радості. Тривога його розвіялась, як дим.

— Слава богу! Це вона — царська хрещениця! Корона від імператорської величності!..

Подавши руку нареченій, він рвучким кроком пішов назад до аналою і, скося поглядаючи на наречену, намагався протертися поглядом крізь фату.

— Здається, вона, старша Надія!

Крізь серпанок фати виднілися лише лінії носа, лоба та міцно стулених, напевно страхом перед церковним обрядом вуст. Око чорніло якоюсь плямою і Ангел Миколайович німім зрозуміти чому це в його нареченої за одну ніч почорніли очі.

Покіль наречена, наклонивши голову, ставала на круглий килимок з орлом, дружки графа підтримували її довгий шлейф. Горді й поважні, вони поставили позаду молодих великого розмальованого щита з графським гербом роду Дубовських.

Роман, примруживши одне око, уважно розглядав верш

графського герба. Вгорі герба, з корони, визирала собача голова, що, очевидно, доводило царям собачу відданість роду Дубовських¹.

Роман моргнув оком своєму сусідові.

— Ото чортячі пани, до чого додумались — собаку варять у царському горшку. Напевне, погана юшка виходить.

Сусіда засміявся, і Роман, просунувши голову між плечима сусідів, побачив увесь герб. Нижче пишного червоно-золотого орнаменту знаходився щит з зеленим полем і срібною підковою (символ щастя), кінцями вгору, а над підковою висіло три темножовтих жолуді з брунатними шапочками. Жолуді мали відношення до дубу, від якого, мовляв, пішов рід Дубовських. Той, хто бачив це, мусив розуміти, що якщо з дрібного жолудя виростає могутній дуб, то з нікчемної людини виростає рицар, благородний слуга царського двору.

Роман їдко зауважив:

— Цікаво, чи з'їсть оті жолудки наша Хівря Поросятникова?

На Романа шикнули. Регент вдержав його суворим поглядом, наказавши слухати службу. Удавши, що він забув про свині та жолуді, Роман, в такт попові Андрію, що правив службу, почав шепотіти над вухо сусідові Остапу Вишняку:

— Найвродливішу наречену, золоту і дорогу, графу Ангелу Дубовському, подай, господи!

Хор підхоплював останні попові слова (і Романові теж).

— Подай, го-о-споди-и-и!

Роман заплющував усміхнені очі і шепотів далі:

— Превелику християнську подяку графа Ангела Миколайовича за щасливе одруження — тобі, господи-и!

— Тобі, господи-и! — відповідав хор.

— А раба божого, смиренного й чесного християнина Романа, старця духом і кишенею, господи, помилуй! — не змовкав Роман.

— Господи, поми-и-илуй!.. — і півчі затуляли вуха, щоб не чути надриваючих живіт підказувань Романа.

Отець Андрій знову розкрив допіру зачинені ворота і вийшов з причастям, щоб зняти з молодих останні гріхи і допустити їх до таїнства шлюбу зовсім чистими.

Дружки, шафери і всі близькі родичі засвітили воскові свічки, роздані майором Дем'яном Дем'яновичем Оболенським. Настав найважливіший момент — освячення перснів.

Отець Андрій, з недбало прикритим золоченою ризою пузом, узяв ліву руку Ангела Миколайовича, потім праву руку нареченої, зняв з їхніх пальців золоті персні, обміняв їх і тричі снітав:

¹ Історичний факт. Десять графських родів носили герб — корона з собачою головою. — В. К.

— Чи задоволені ви один одним?

— Задоволений,— тричі пробурчав граф.

— Задоволена,— ледве чутно відповіла закутана в мережку наречена.

— Чи вірно любитимете ви один одного, як заповідав Христос?— тричі запитав отець, схиляючи голову перед графом і поглядаючи йому в чорні очі.

— Буду вірно любити!— голосно пообіцяв Ангел Миколайович, здригаючись від щастя, що завтра він володітиме величезним приданом.

— Буду... любити!— трохи сміливіше відповіла наречена.

Піп з'єднав руки нареченого і нареченої, поклав їх на хрест, що лежав на євангелії, накрив їхні голови епітрахіллю і, піднявши корону над їхніми головами, пробасив:

— Іменем божим з'єдную для непорушного подружнього союзу раба божого Ангела, сина Миколая, і рабу божую Надію дочку Дем'яна!

Хор під змахи руки регента, гримнув вінчальну, і вся церква сповнилася врочистим співом, яке незабаром було заглушене оскаженілим дзвоном. Підпоєний Романом дзвонар бив у дзвон з усієї сили.

Тим часом наречений і наречена стали один проти одного, щоб на слова попа разом випити шклянку червоного вина. Наречена простягла руку до фати і, хвилюючись (вона графиня!), невдало закотила її на корону. Жадібні очі Ангела Миколайовича стрибнули праворуч і побачили грубе підборіддя з молодою свіжою шкірою. Нова хвиля радості війнула йому в грудях.

— Коли ж це моя Надія змолодилася?

Вище підборіддя граф нічого не бачив. Дем'ян Дем'янович своєчасно підійшов до нареченої і підхопив фату з ту мить, коли піп підніс шклянку з вином до вуст обвінчаних.

Граф притулився щокією до щокі нареченої і, розливаючи вино, сяк-так висмоктав пів шклянки. Він тремтів від нетерплячки. Він бажав поглянути на свою дружину, в душі проклинаючи древній звичай, що забороняв наречений входити до церкви без фати.

Служба закінчувалася. Від „малинового“ передзвону боліла голова, в очах стояли кольорові кола, а він ще не бачив посправжньому своєї дружини. Тонке, щемляче підозріння закрадалося йому в душу. Невже його одурили?

Старий царський блюдолиз Дем'ян Дем'янович занадто довго розкривав фату і топтався поруч Надії. За звичаєм наречений мусив був кинути порожню шклянку під ноги і розтоптати її з словами на адресу ворогів. Та ось фата впала графові губи надудися, побагряніли, вусики наїжачились і лют блискавкою майнула по обличчю.

— Ах, щоб вас собачим потом умило! Обдурили! Де моя Надія Дем'янівна?!

І Ангел Миколайович, якого тут на часі можна назвати Чортом Миколайовичем, з усієї сили жбурнув шклянку на підлогу і так топтав її, що шматочки скла розліталися далеко навколо. Перед ним стояла Надія Дем'янівна Оболонська, але не Вишняківська, а Горошинська, та сама, у котрої ліве око завчасно відправилося на той світ. Її аж ніяк не збентежила поведінка графа. Недовго думаючи, вона підняла руки, повисла йому на шиї, затуливши своїми губами вуста божевільного графа. Щоб пак не божеволіти! Надя, маленька нікита хівря!

Спочатку ніхто й нічого не розумів. Передзвони й вигуки кору: „осанна“, „осанна“, приглушували слова графа. Дем'ян Дем'янович по-батьківському обійнявши графа, прохолодив і нікось обезволив його. Гості, радіючи, почали відрекомендуватися графу і навіть графині і підносити їм подарунки.

— Ні! Я не хочу!— репетував Ангел Миколайович, виринаючись з обіймів свого тестя, який настійно кричав йому в вухо:

— Заспокойся, зятьюк! Я даю сімдесят п'ять тисяч приданого. Розумієш: сімдесят п'ять тисяч! А брикатися тобі нічого— пізно!

Насилу віддихався розгніваний граф. Він зрозумів, що вся ця історія— справа Романових рук, і що цим скористався старий майор заради щастя своєї дочки. Він одійшов від осоружної каліки і попрямував до крилоса, де викрикував „осанну“ Роман Іванович Вишняк.

Граф зблід, підіймаючи кулак:

— А тобі, проклятий Романе, не втекти від гніву своєї хазяйки!

Роман виткнувся зза півчих і глузливо вклонився графові.

— Знайте, ваше сіятельство, в чужій стороні і жука м'ясом назвеш, а криву кочергу молодичею.

Граф і графиня мало не попадали від глузливої відповіді Вишняка. Навіть Дем'ян Дем'янович— добре рило, що лише солодкі слова говорило, і той пригрозив Романові.

10

Нічого й казати про те, що сталося з хазяйкою Вишняків, Надією старшою. Коли в церкві Петра і Павла вона побачила згорбленого Пламенця¹, вона роздерла на собі фату і войкаючи впала навзсак.

— Мене одурили! Сваха, піп, Роман!

¹ Кріпаки і міщани Хорола називали Пламенаца на український лад— Пламенець.— В. К.

Не вговорили її ні подруги, ні дружки, ні терміново прибулий Дем'ян Дем'янович.

— Не хочу! Не хо-очу!—ревла вона.

В слезах і великому гріі її повезли в садибу. І ніхто не міг до неї приступитися: ні Дем'ян Дем'янович, ні сваха, у якої Надія висмикнула з голови пасмо волосся, ні, тим більше, Роман, якому хазяйка готувала страшну помсту.

— Я йому покажу, як підмовляти Пламенця зменшити панщину!

Добре знаючи психологію панів, Роман на деякий час заховався в очереті, куди йому родичі носили їжу. Не пішов він з кобзою у Горошин до Дем'яна Дем'яновича на весілля, як було вирішено раніше. Навіть таємний подарунок майора не тишив Романа.

— Хочуть тебе живцем зварити!—передавали Романові сусіди, зустрічаючися з ним біля очерету.

— Передайте панні, що я згоден! Тільки нехай трохи підгодують мене, щоб я став жирніший. Бо з мене вийде така жюшка, яку зварили собі Дубовські в царському горщику з собачої голови!—відповідав Роман і сідав на траві з кобзою в руках і з одвічною посмішкою на вустах.

— Ой, та й веселий ти, Романе!—казали йому сестри й побратими, оточуючи улюбленого співця.

— Досить панам того, що вони нам жити не дають! Якщо я сміюсь, то сміюсь не для панів, а для народу! Хто сподівається чогось кращого, той мусить сміятись,—і Роман весело посміхався, тамуючи в собі палку ненависть і лють.

— Вірно ти сказав, Романе!—обізвався старий панський чередник Охрім.—Не вічно панам сидіти на нашому горбі! Загляне сонечко і в наше віконечко!

Роман сів на траві, взяв однією рукою сильний різкий акорд, підійняв ліву руку вгору до грифа і, підбираючи баси, високим голосом заспівав нову пісню:

Ой, ти їхав, а я спала,
Ой ти свиснув, а я встала.
Та забула поспитати:
Чого їздив коло хати?
— Вozив панну продавати!
А я панну не продам,—
Зроблю з панни барабан!..

— Підхоплюйте, люди добрі!—вигукував Охрім і, пригорнувши до себе двох-трьох молодичь, співав нової пісні...

Пісня народжувалась коло очерету і ширилась в народі.

Десять днів плакала Надія Дем'янівна, назавжди втративши надію на графський титул. Нарешті стихла і сіла прочитати листа Пламенця, переданого тиждень тому. Вона була дуже

зайнята, відкривши, що шостидесятирічний старик виклав свої почуття в дивовижних любовних віршах.

Це зворушило Надію Дем'янівну, як розчулило й те, що Роман Степанович сповіщав між рядками про збільшення числа кріпаків у його семи слободах.

— О, милая Надія,
Я марно в небо зрю:
Вас бачу там, нещасний,
Мов ранішню зорю.

Закоханий безумно,
Зітхаю і журюсь.
Не їм, не п'ю, не сплю я,
Пошуся і молюсь.

Як зіроньку нічну я
Ношу в своїх грудях,
Як гірко я сумую,
Стогну я: ох і ах!..

Дорогша ти гербових
Паперів, річ моя!
І в самий день поштовий
Зітхаю вельми я.

Одвіту я чекаю,
Люблю тебе, клянусь!
Бо я наймсья тіста
І з горя отруюсь...

Не славилися поетами вісімнадцяте століття. В Хоролі ще не були відомі перші вірші Ломоносова, Державіна, і тому не дивно, що навіть царській хрещениці, засохлій в глушині (яка навряд чи чула про Тредьяковського), вірші Пламенця прийшлися до смаку.

Вона мало не зомліла, коли вголос прочитала рими: „журюсь—молюсь; клянусь—отруюсь“. Кращого, здалося їй, не міг би придумати сам Кантемир.

— Еге,—сказала Надія,—та ти вже не такий поганий, як я думала! Я повезу тебе до Петербурга і прославлю, як поета. І до твоїх триста двадцяти чотирьох душ прибавиться ще п'ятсот! Імператриця любить поетів!

Знову допустили Пламенця в Вишняківську садибу, і він написав кілька нових віршів на адресу своєї нареченої, боючись признатися, що наштотхнув його писати вірші той же Роман, у якого Пламенець запозичував готові рими.

— Не стала я графинею, буду генеральшею!—сказала Оболенська, і незабаром старого бригадира оголосили женихом. І довелося Надії йти на ганебний шлюб з шостидесятирічним стариком.

Весілля відклали на два тижні зза посту та жнив. За цей час Пламенець увійшов у справи і, поспішаючи жити, одержав від хазяйки чимало господарських завдань, в тому числі й таких клопітних, як збирання пшениці та продаж її.

— Бери, мій милий, оцю пшеницю! Я не можу займатися мужицькою арифметикою!—сказала Надія своєму сивому нареченому, який, зрозуміло, і не збирався одурити наречену.

— Багато пшениці в нас,—скаржився Пламенець, замушений турботами в жнива,—нікому продавати її, а везти до Москви—гужовий провоз дорогий. Чи не дозволиш мені, го-

лубонько, переганяти хліб на спирт? Я збудую горілчаний завод!

— Гай, гай, Родя! Та в Хоролі вже дванадцять винокурень! Розсердяться на нас Родзянки, благочинний, Базілевські, графи Капністи! Особливо ж отець Андрій!

— Нехай сердяться, Дюшенько, зате нашу горілку питимуть навіть при дворі імператриці! Нас знають в столиці, хто знає про якихось Базілевських, Капністів? Ось побачиш на нашому весіллі буде така горілка, що п'ятки засверблять від чаду!

Радивон Степанович виявився хорошим хазяїном, а що до випивки, то він був справжнім генералом. Він знав сорок видів настоек і наливок, знав як робити їх, заквашувати різні закваски для якого завгодно сорту варенух, медків і дулівок.

Пламенець негайно узявся за поширення своїх багатств. За 40000 дружинних грошей купив двоє сіл — Розбишівку й Лучку у бунчукового товарища, майора Оболонського, а також на 5000 карбованців землі в Сватках. І стало в Пламенця та дружини його 2640 кріпаків.

В весільній та господарській метушні всі якось забули про Романа Вишняка, а він давав про себе знати з очеретів.

Траплялося, що Родя й Дюшенька (такі тепер були їхні імена), стомлені спекою, сідали ввечері на беріжку річки біля будинку свого і попивали чай. Вони стиха розмовляли про майбутнє спільне життя, про господарські турботи, про якусь французьку книгу.

Потім в темряві вони зближалися, цілувалися, гадаючи, що їх ніхто не бачить. Роман пильно стежив за ними з очерету і раптом глузливо співав:

Потихесеньку,
Помалесеньку
Старий душить молоду.
Молодесеньку ...

Пламенець підхоплювався на ослінчику, відкашлювався, бурчав, а Надія Дем'янівна, швидко відкинувшись назад, вигукнула:

— Ти довго, розбишако, ховатимешся від мене? Я милувати не буду.

— Я й не збираюся просити об цім! — кричав з нашошеної темряви Роман. — Я жду одного, щоб пан бригадир виконав свою присягу.

— Яку? — вигукував Пламенець.

— Ту саму, що дали перед сватанням. Казали, що одружившись на хазяйці, ви зменшите панщину на два дні. Раз відповідаючи так, Роман вийшов з очерету.

— Ах, ти ж, паливдо! — вилаявся Пламенець. — Ах, ти ж

гайдамака, щоб ти з голоду в кулак затрубив! Раніше ти в некло стежку протопчеш, аніж матимеш від мене зменшення панщини! Де це видано, щоб пан поміщик виконував прохання свого мужиччя? Хам ти! Бидло! Собачий хвіст!

Як ніколи, розгнівався Пламенець. Дрібними кроками він підбіг до Романа і, розмахуючи кулаками, збирався відтіснити кріпака до кручі, щоби штовхнути його в воду. Очі його хижо поблискували в темряві.

Роман був не з лякливих. Сміливий і дужий, він стояв перед бригадиром, що в минулому трошив і солдатів, і селян, але який раптом злякався й не наважився вдарити Романа.

— Ви ж поклялися благородним дворянським словом, — настоював Роман.

— Е, панська клятва, дана хамові, нічого не варта! На те я й пан, щоб робити те, що хочу!

Роман раптом впустив голову і тяжко зітхнув. Гірке розчарування знедоленої людини, що дбає за кращу долю для народу, почулося в його словах:

— Ай-я-яй, ваше високоблагородіє! Я вірив, що серед панів єсть хоч одна справжня людина. Прощайте, пане полковнику! А ви, пані, робіть зо мною, що хочете! Одного я прошу: дозвольте мені на вашому весіллі відслужити якусь останню службу. Найкраще — музикальну!

Роман вклонився їм обом, подивився на Надію Дем'янівну.

— Добре, Романо. Іди, послужи, ми з тобою розрахуємось, — пом'якшено промовила вона і замислилась над тим, яку ж кару придумати для Романа.

11

16 серпня 1782 року все було готове для багатого весільного бенкету. Звелися стіни першої винокурні, загорілися прага, потекла справжня горілка — продукт корисніший помішкови, ніж хліб, бо вези його на продаж — не зісуюється, держи в льосі — не скисне, миші його так само не сточать...

Почали скося поглядати на Пламенця хорольські пани-вигороби, що захопили були в свої руки все місто і які, не вступивши жодної школи, мали 12 винокурень. Та не бажаючи сваритися з Пламенцем, вирішили вони просити його, щоб продав їм свій завод і пшеницю збував їм.

Та Пламенець скоштував своєї горілки, і коли „сині сльози панночка“ обпалили ядреним спиртом його товстий язик, раптом охопила його серце і він надіслав до Хоролу і Горішню запрошувати, щоб з'явилися „з чадами й домочадцями“, на п'яний бенкет.

В суботу прибули друзі й недруги — поміщики, генерали, майори, полковники, цивільні й духовні особи — з Хорола й Горошина. Вони насамперед оглянули будівництво — цілу батарею таких велетенських кадовбів, що в них можна було б купати волів. Оглядали казани й змійовики, з яких безнастанно текла гаряча сльоза, зроблена з хліба, віднятого у кріпаків, що в них у хаті: „пил та копоть і нічого лопать“.

Похвалили пани Родзянки парники з заторними кадовбами і пророкували розумному хазяїнові успіх усюди, навіть по руч хорольських винокурень.

В новому домі, в славному палаці, почався весільний бенкет на всю широчінь, на все панське черево. А панський палац був збудований розумно: в центрі була велика зала з чотирма дверима в усі боки, що вели до просторих кімнат з'єднаних між собою. Надія Дем'янівна навела тут царський шик, і ось по паркетах зашаруділи ноги, а в великих дзеркалах замигтіли дебелі й сухі фігури. Це було на першому поверсі, а на другому (копія нижчого) мав розпочатися бал з танцями на петербурзький лад.

І виставив хазяїн на стіл всі свої великі багатства, створені з хліба: горілки, наливки, настойки, спирт з лимонами з полином, перцем і всякою гіркою травою.

Були тут лікери, спотикачі, вишнівки, сливянки, смородиновки, анісовки всіх кольорів і відтінків. Миготіли сонячні зайчатка на пляшках прозорої калганівки, самогонки, і особливих — для знавців міцного питва — „виморозків“ — синього від густого спирту, вина, в якому всі водяні частинки замерзли і плавали крижинками.

Були на столі цілі гори пирогів, пампушок, хрящиків, тортів з турецьким ізіомом і все, що могла виготовити уява кріпосних кухарів з тіста різних сортів, з різними приправами.

Про м'ясне й соусне вже й не кажемо. Це був гунний бенкет, і тут почалася велика радість для всякого черева, незважаючи на звання й чин.

Багато хвали вирекли винокурні Пламенця чесні гості, якщо чесно наливали в квадратні кубки сині сльози диявола, бо вони були залятими ворогами горілки, а це означало, що вони знищували спиртові соки землі. А головне — вихваляли горілку, як перший засіб до хоробрості й сміливості, як пачаток до всякої дії, яка все життя супроводить людину.

Сказав повітовий маршалок — пан Родзянко:

— Куми та кумці! Вип'ємо по рюмці! Як на той світ демо, люди, то там горілки не буде! Пийте і впивайте даром божим і славною вигадкою людей, бо немає на світі нічого міцнішого, як наше питво! Отже, слава Пламенцю організатору прибуткового господарства, попечителю розвитку народного.

— Пийте, пийте: людина — не тварина, більше відра не вип'є!

— Будьте здорові, у кого чорні брови!

— Чарочка — коток, котиться в роток, а здоров'я в животок!

Пили багато й нестримано, бо старий обряд вимагає випити дві підряд, а вип'єш три — вуса обітри і продовжуй перехиллять, покинь вип'єш п'ять.

І стали заздрити Пламенцю хорольські винокури, бо на весільний бенкет прийшла звістка, що Пламенець постачатиме горілкою Петербург і Москву. До пекучого болю в череві проказав йому таємний винороб — отець Андрій. І тільки Пламенець почав похвалитися, що його винокурню шануваним, що служителі божого культу забували про горілку — солодкий бич народів!), як п'янений отець Андрій, опечалений майбутніми збитками своїми, не стерпів і звівся на стіл. Він вирішив розповісти, як апостол Павло пив горілку.

Всі обернулися до синьої рясної уважно вислухали оповідання.

Висновок отця Андрія був двозначний: мовляв, коли б Пламенець почаствував своєю горілкою апостола Павла, то він не знав би її, бо мала вона незначну міцність.

— Наша хорольська краще твоєї. І ону пив, п'є і питиме синод, не зважаючи ні на які старання. Тільки про нашу хорольську синод скаже: о, чарочко, чепурушечко, люблю тебе, моя душечко!

І ще додав отець Андрій вже по-світському і навіть нахабно: „Не прийде до тебе апостол Павло, а якщо й прийде, то лякається страшної хазяйської пики. Як служник духовного сану, можу вгадати слова апостола, що будуть сказані на адресу нового винокура і його червоного носа: „Оце так ніс, для двох п'яниць зріс, та одному присо-бачили“.

Голосний регіт підбадьорив попа, і він, п'яний від пупа до потилиці, зарепетував:

— Не прийде сюди апостол, тому що тут хазяйка, як ко-била, що всі голоблі перебила!

— Правильно! — хором підхопили хорольські винокури, задоволені з п'яного попа.

Ці нечестиві слова хорольського попа до серця допекли вимозакоханому Пламенцеві, він образився, почервонів і владним вигуком увірвав гучний бенкет.

— Ах ти, поц, окаяний лоб! Тебе ще цицька не годувала, ти ми апостола в архієпископському сані горілкою поїли! І ти смієшся, кадильна душа, вонюче ісчадіє сатани, лаяти мене своєю ласкаву Надію Дем'янівну?! Та ти ж, п'яне рило,

ввесь синод разорило, та й то підробною, вонючою горілкою! Тобі, брудна ряса, на чуже ласа, не рівнятися зо мною, бо хто вип'є моєї, той забуде про твою і питиме лише мою на церковні гроші!

І тільки змовк Пламенець, як Надія Оболенська вдарила попа по загривку і покотила його східцями винтової драбини вниз, пообіцявши висмикати з його голови все вошиве волоссячко і сплести очіпок для скаженої кози.

Покотився піп по східцях і дременув тікати, піднявши полір'яси. Так розправилася з ворогом своєї винокурні хазяйка Оболенська і була нагороджена голосним сміхом та похвалою горошинських дворян, а головне, свого брата Дем'яна.

— Де чарка, там і сварка!

А лютий чоловік Оболенської наздогнав попа біля плавнів і, стиснувши за плече, поставив його поруч гармати викоченої туди. Смикнув за мотузку Пламенець, бахнула гармата і так страшно, що в ухах попа порвалися перетинки. Тоді начальник повітової в'язниці, теж хоробрий винороб, підхопив попа Андрія і поставив його, мов стіну самозахисту, а сам почав шанувати кұлаками Пламенця.

Була б смертельна бійка, коли б сильні горошинці та більш тверезі хорольчани не розтягли їх.

Нарешті, зовсім розварені від духоти, всі гості вийшли на свіже повітря.

Надворі палило сонце. Спітнілі гості скаржилися хазяйці на спеку, але Радивон Степанович раптом вигукнув:

— У нас річка під боком! Внесемо столи на повітря, поставимо там закуски, десертні лікери, голяком позалазим в воду і будемо гуляти до вечірньої зорі.

— Родя! Ти геніальний стратег! — рявкнув Гаврило Романенко, задоволений і щасливий при одній думці про те, що він скине з себе, страшний в таку спеку, мундир і з'єднає дві приємності: купання й пияцтво.

— На воді краще горілка п'ється! — заіржали брати Базилевські, прицілюючись до цілої батареї сулій з невідомим питвом.

Столи з усіма стравами і напоями поставили в воді, чоловіки розсілися на поставлених у воді стільцях, а жінки пішли до саду пограти в „жгута“, в „носка“, поспівати „голиці“ та потанцювати „метелиці“.

Більше двох годин працював Роман на баштані, виконуючи останню службу своїй господині: він рвав кавуни і дивився для панського десерту. Сум шматував йому серце, але не про себе, а про вишніківців, своїх братів, думав зажурено Роман. Сум гнітив Романа; йому було нестерпуче важко ворити з своїми двоюрідними братами: Матвієм — панським кріпаком і Володимиром — майстром шевських справ.

— Захопили пани нашу козацьку землю, покріпачили

і навіть ніякого полегшення не дають, хоч як вони клялися мені, — сказав Роман.

— Що тобі тепер буде, Романо, за твої штукарства? — запитав Володимир, висипаючи в ночви цебро хорольських слив.

— Та я й сам не знаю! Напевно, повикручують п'ятки та накладуть мене пектися на сонці. А може дадуть мені найстрашнішу кару, дадуть мені відро борщу, корито вареників з молоком на закуску та барило горілки на запивку! — жартома промовив Роман сумним селяком.

— А ти тікай, Романо! Чого ждеш? Не знайдуть тебе панні! — вигукнув Матвій, сідаючи на купу кавунів.

— Не буду я тікати! Я виїду, а Вишняки під паном залишаються! Ні, нічого вони мені не зроблять. Батоги я не боюся, а собаками панськими на сорок верст знайомий, на шибеницю ж не пошлють! Але раніше, ніж пани мені погане зроблять, я їм такого натворю, що вони від люті всі копита собі повідгри-вають!

Роман підвівся над ночвами з сливами, обернув лице до баштану, сказав:

— Бачте, мої дині лежать з відрізними пупками. Я навісне повідкривав їх, нехай туди оси налазять!

Навколо гуділи рої жовтих і голодних ос. Вони літали навколо соковитих динь і, жадібні до солодкого аромату, впилювали в отвори динь, звідки Роман встиг витрусити сік і вершата.

— А тепер я закриватиму дині! Давайте віск! Ми затулимо дірочки, замажемо зрізи і подамо дині панам на стіл! Нехай спробують вишніківських динь!

Вони приставляли до динь зрізані пупки, примазували вошом, і ніхто не міг тепер помітити підробку.

— Ну й молодець ти, Романо! — раділи вишніківці. — Ну, покажи, на які вигадки здібні козаки!

Роман, зосереджений і заклопотаний, відбирав дині і клав їх на велике панське блюдо, взяте на кухні.

Шумно й весело було на річці, біля будинку, що від нього до води вели мармурові сходи. П'ять столів стояло в річці на мілині, а навколо сиділи славні гості. Всі були голі, одні сиділи по груди в воді, інші по плечі.

Пламенець сидів за головним столом і віддавав розпорядження про подавання нових страв. Його тонкі руки, сині, як у худого курчати, все частіше здіймалися над плаваючим столом.

— Гей, Гаврило Васильовичу, чи ми не з вами козакували в Полтаві-матінці, коли женихались до овдової Параски?

— Так, з вами, Радивоне Степановичу! З вами! — обізвався задоволений, як кіт, пузатий, як поросна свиня, повітовий хорольський начальник.

— А коли з вами, то чого ж не п'єте? Чому не закушуєте?

Хіба не смачна моя гадяцька путря? Чи погані пундики? А ну давай но, лишень, по- козацькому!

Гаврило Родзянко кивав червоним носом і ледве плів п'яним язиком.

— Я п'ю! Я їм! Але коли б іще музики!

— Ах, музики!— Пламенець підвівся зза столу і, світлячи синіми ребрами, обернувся до палацу.

— Покличте Романа з кобзою! Нехай забавляє моїх гостей! Нехай служить останню службу!

Покіль розшукували Романа, бенкет продовжувався. Піп Андрій сидів край дального столу і, з п'яних очей, обіймав напівпорожню сулію.

На білому череві дебелого попа поблискував наперсний хрест, що його не захотів зняти фанатичний служка. Почувши ім'я Романа, піп зарепетував:

— Як поспланець божий, я ввиммагаю, щоб Роман зза співав ммені „Іже херувими“...

— Хіба Роман і досі не скараний?!— вигукнув старши Бази́левський, соваючися на плаваючому стільці.

— А мені сказали, що його повісили за вуха і здерли з нього шкуру на чоботи для панських собак!— закричав Гаври́л Васи́льович, вистукуючи виделкою.

— Ось він! Ось він!— і деякі гості посхоплювалися, побачивши на сходах задумливого Романа Вишняка, що йшов на поспішаючи. Під полою своєї драної виляялої свитинки Роман тримав свою улюблену кобзу. Роман не кваплячись спускався східцями, а слідом за ним, на великих срібних блюдах, його брати несли дині.

— Ану, Романе, давай музику! Веселіше!— хрипко вигукнув старий Пламенець.

— Будуть вам, панове, і музика, і танці! Повік не забудете!— І Роман сів на крутому схилі берега. Брати його передали блюда з динями лакеям, а ті розстановлювали їх на столах.

— Ой Романе, Романе! Багато зла завдав ти нашим дядькам,— почав Пламенець, розмахуючи ложкою. Доки ти не ладнаєш свою кобзу, ми подумаємо, як саме скарати тебе.

— Моя кобза завжди готова! А кари не боюсь, хоч у мене лощі мене топять!— сміливо відказав Роман, торкнувши пальцями перший бас.

— Слушайте, гості мої! Ви добре знаєте про злі штукарства Романа. Яку ж йому кару ми придумаємо?— спитав Пламенець, витираючи рушником мокрі руки.

Гості загомоніли. Гаврило Васи́льович запропонував поводити його голим в мурашник, молодий граф Капніст не стерпів і жіночим голоском скрикнув:

— Нагодувати лопухами до блювачки і посадити...

Піп Андрій раптом подав свій бас:

Прррримусити сссорок разів зззаспівати „Іже херувими“ мануєтити ...

Гості посхоплювалися з місць і, перебиваючи один одного, пили справжній звіринець, бо ревіння, крики, регіт — все це було в єдину, своєрідну панську асамблею.

Панове, залишимо ще на завтра!— рявкнув бригадир.— Я йому вигадаю кару. А покищо дозволимо йому приєднати до виконання музичної програми!

Дозволяємо!— загаласували гості, і почали мити в річці руки, готуючись до десерту.

Роман недбало скинув свитину і, zostавшись у вишитій сорочці, поглянув на річну заводь. Над заводдю віяло прохолодою; в тиші, що запанувала навколо, чути перший акорд кобзи.

Чи пригадуєте, Радивоне Степановичу, як ви колись казали, чому ті рослини, що стелються по землі, дають більші плоди?— піднявши брови, насмішкувато запитав Роман.

Пламенець уже вибирав на столі найспілішу диню, звязуючи її величезні плоди. Його зацікавив якийсь чудернацький звук.

— Це я пригадую, а ось ти мені скажи, чому твої дині так величезні?

— Господь милостивий до мене, в моїх руках усе співає: і дерево, і диня!

Пламенець поклав диню на місце, наказавши принести йому ножі.

Роман вдарив по струнах раптово, зухвало, глузливо і, сміючи їх перебираючи, вигукнув:

Слушайте, панове, мою пісню про диню-господиню!

Роман відкинув назад чубату голову; блиснули міцні, білі зуби, а нуса розійшлася в сторони і стала довші. Полилася нова пісня:

Ходить Гарбуз по городу

Питається свого роду:

— А де ж диня, моя диня,

На баштані господина?

Обізувались огірочки

Без штанів та без сорочки,

Наймити у пані - дині:

— А нащо вам господина?

Виповів тут дід - гарбуз,

Підкрутивши жовтий вус.

— Я задумав оженитись,

З пані Динею заручитись,

З пані Динею, товстою Динею,

На баштані господинею!

Обізувались баклажани,

Розпузатії дворяни:

— Чого, діде, гарбузуєш,

На баштані в нас пустуєш?

На баштані пані Дині,

Ще й графіні господині?

На березі засміялися люди. Сміх покотився й за столами, де не було тієї людини, яку не захопила б пісня. А Роман ще й вище підіймав голос і сильніше зривав з струн перші акорди.

Роман робив паузи між строфами, тупав ногою під слова „диня, диня, господина“, і, зовсім не посміхаючись, дивився,

як реготали за столами гості. Вони врешті второпали, що поскерована проти їхнього горілчаного конкурента. Пламен хмурився, слід лоба позираючи на кобзаря і на лукавих гостей. Лакеї роздали ножі і гості готувалися скоштувати дині. Роман продовжував:

Ще раз каже сваха з поля,
Гуляй - Пузо бараболя:
— Пані Диню не чіпай,
Пані Диню не займай,
Пані Диня дуже злюча,
Як оса вона кусюча!
Не послухав пан Гарбуз,
Оженився чорногуз,
Та й до Дині женихатися,
Калататься, цілуватися.
Як розкрила губи Диня,
Як вкусила господина —
Стало пану мило й любо,
Браз попухли щоки й губи.

Ой, рятунок пан не має,
Від графині він тікає,
Топче в полі бараболю,
Топче бідні огірочки,
Без штанів і без сорочки,
Давить к бісу баклажани,
Препузаті дворяни,
Котиться з баштану, з кручі,
До коров'ячої кучі,
Порятунок вже немає,
Пан Гарбуз там потопав...
А який тому кінець! —
Догадайся, Пламенець!..

Роман з силою рвонув струни і, звівшись на ноги, одягав свитину і заховав під полу свою кобзу. Проти нього вистояв осатанілий пан, червоний, мов баклажан, з синіми люті очима, і держав у руках диню з устромленим в неї ножом. Дивлячись на Пламенця, гості припинили і ждали, що буде. Раптом Пламенець жбурнув диню на першу мармурову ступінь, диня розлетілася на шматочки, а з неї вилетіли лютих ос.

Оси кинулися на голого Пламенця. Бригадир так розбився, що спочатку нічого не зрозумів. Груди йому і голі вжалювали прокляті осі. Він спіткнувся і перекинувся у воду; дині спливали; від поштовху пупки повідклеювалися, і цілий рій ос почав нещадно жалити людей.

Що було з панамі! Пламенець схопився за стіл, але перекинувся. Гаврило Родзянко вхопив велику макітру з танцю і перевернув на голову. Макітрою він затулював плечей, а сметана товстим шаром вкрила його тіло.

— Ой, рятуйте, хто в бога вірує! — репетували перелякані дворяни, стрибаючи в воду, а столи й стільці попливали течією на південь.

Базілевські пірнули під воду, шукаючи там порятунку, треба ж було дивитися і бідолахи виринули назад, а осі милосердно вжалювали їх.

Пани стридали, падали. Бризки летіли навколо, вода врізувалася і над усім цим стояв страшний, одчайдушний зойк.

Пощастило єдиному попові, що був далі від усіх. Зірвавшись з столу скатертину, він обгорнувся нею, а далі подався на беріг, де, надриваючи животи, реготали лакеї і селяни.

— Горе грішнику сушу, добрих діл зовсім не їмущу! — Роман з захопленням спостерігав, як скачуть по воді

і реготав до упаду. Махаючи кобзою, він одгонив удли-
ну ос і вигукував:

Танцюй Пламенець! Звеселяй гостей! Не все ж кріпаку танцювати!

Із ший від укусів, з розпухлим обличчям, Пламенець рявкав:
— В кайдани його, розбишаку!

Вишняківці наблизились до Романа, радили скоріше тікати, але Роман сидів на траві і, потішаючись, сміявся, мов дитина.

Панська челядь прибігла з кайданами і закувала безстрашного Романа Вишняка.

12

Ранком після весільного бенкету Пламенець відлупцював Романа батогами і, зваживши на християнську просьбу Оболенського, що зглянулася на раба свого, він поміняв Романа Базілевському за собаку.

Понадали люди на коліна, заремствували:

— Не чувано, не видано, щоб людину, онука славних за-
владців, міняти на пса!

Але факт був незаперечний, і ранком повели страшно поштовханого Романа вулицею. На руках у нього побрязкували кайдани. Він ішов по брудній вулиці, повз обшарпані, похню-
дні селянські хатки і всюди бачив бідність і руїну.

Сусіди натовпом проводжали його. Роман був сумний, але йому тримав високо.

— Не плачте, земляки! Якщо пан проміняв мене на пса, значить пес йому найперший сват і брат! Вони — пани, ми — люди!

— Але ж Базілевські — звірі, вони гірші Дубовського! — плакав Матвій, витираючи сльози.

— Не лякайте мене Базілевськими, я вже бачив їхній герб. Якщо в Дубовського в царській короні сиділа собача голова, то в Базілевського на короні сидить віща ворона з корзиною на ший. Клянусь вам, що це хороший знак! Базілевським раніше ніж іншим панам зітнуть голови і покладуть у корзину. І Роман сердито потрусив ручними кайданами. Але служба Базілевського штовхнув його палицею в груди.

— Йди, йди, тебе пан Степан виправить!

— І вірно, виправить! Блажен муж, іже сидить до каші! Якщо тепер пани рідняться з собаками і голови собачі в короні припасовують, то дозвольте, козаки-земляки, розповісти вам легенду: „Звідки з'явилися на землі дворяни“.

Роман зупинився на виході з села, сів на останній дубок, і вивчив поглядом подивився на побратимів і посестер, відчувши, що в грудях йому виросла по-справжньому пісня.

Коли бог почав творити всякі стани на землі, то наліпив на землю з тіста, а мужиків з глини. Наліпив і поставив на

сонце висихати. А пес пробігав там і схопив тісто, всю шляхту пожег, а мужиків залишив, бо були вони глиняні. Узнав про це бог, розгнівався і наказав схопити того пса за вуха та бити об дерева. Вдарив ангел собакою по березі — вистрибнув пан Березовський, вдарив по буку — вискочив пан Буковський, об дуб — пан Дубовський, об явір — пан Яворський, об вишню — пан Вишневський... І отак бив ангел об усякі дерева, доки пес не викидав усю шляхту, яка тепер по світу ведеться дарма над мужиками сміється...

Люто, нищівно посміялися земляки і почали цілуватися, прощаючись з кобзарем, кобзу якого лютый Пламенець розбив на тріски.

— Прощай, Романе Івановичу! Карай лютим сміхом катів народу!

— Прощайте, земляки! Мій сміх надуває груди, як мій Я битиму панів і гетьманів і помщує не лише за землі двадцяти Вишняків, не лише за вкрадену річку, а й за всіх кріпосних, за весь пригнічений народ!

І Роман, за звичаєм, вклонився рідному селу на всі чотири сторони, попросив у всіх пробачення, якщо когось образив і пішов по турбаївському шляху, брязкаючи важкими кайданими.

ДУМА ТРЕТЯ

Про повстання селян сусіднього села, про участь у повстанні Романа Вишняка, про дику розправу над селом з наказу імператриці Катерини II, про цілковите знищення села, про подальший родовід Оболенських, про видання «Придворной грамматики», про підлі душі шести родів, про горілку першу славу «Російської імперії» та про зруйнування села Вишняки.

1

Родя і Надюша ждали спадкоємця.

Та його не було в неплідному череві Надії — ні першого, ні другого, ані третього року шлюбного життя. Не допомагали вкрадена річка, ні перемога над винокурами, що їх майже розорив Пламенець.

Тим часом бурхливе життя старого поміщика закінчувалося і хворий Пламенець, страшний у гніві самодурства, запросив у 1785 році попа Карла Черняка, обіцяючи йому в останній рік свого життя загладити гріхи і за власні кошти збудувати церкву.

— Все відмолимо! У нас попи — свійські! — сказав Радивон дружині.

За хабар, при людських очах, піп відпустив йому всі гріхи. Пламенець помер наступного року, проживши в Вишняках лише чотири роки, не встигнувши розвинути і застосувати свого жа

дінного таланту. Овдовіла Надія Оболенська, лишившись без ніяких нащадків, сумувала, що дітки - кріпаки не потраплять після її смерті до рук безпосередніх спадкоємців. І вирішила вона заставити 1743 душ за великі гроші, — але хорольські банкіри були їй їстівні. А полтавські — давали понад 40.000 карбованців і вважали це красною ціною.

— Хіба в Полтаві банкіри? — обурилася Надя і поїхала в далекий Петербург, розшукала старих друзів і заставила в Опікунський раді частину своїх кріпаків по спекулятивній ціні — за 148.000 карбованців, чим викликала переляк і жах у хорольських дворян, з яких лише Родзянко, фактично маршалок, стояв за Оболенських, родичів своїх.

Та й цих грошей було замало Надії Дем'янівні — бойовій бабі, ханжі і рабині царя небесного.

Налякана попом Черняком (гріхи, гріхи!), Надія Дем'янівна продала братові Дем'яну велику частину свого майна і на вільні кошти збудувала над могилою чоловіка (поруч з польським будинком) церкву. Працювало на будівництві багато душ — своїх та прибуваючих. Працював там і прадід теперішнього колгоспника вишняківського — Сенецького — записаний в «посполиті», прибулий з Сенчі, а тому й прозваний Сенецьким.

В пеленах і ряднах тягали кріпаки від річки пісок, потрібний для будови, — і тут стала їм у нагоді близька річка. Розповідають, що цариця Катерина II, проїжджаючи Україну в 1787 році, поворотітьма, відвідала Оболенську якраз під час будівництва церкви і похвалила її за християнські почуття.

А безпутного грішника, бригадира Пламенця, поховали під церквою і на кістках його поставили вітвар.

Ще пригадують старики одну справу, якою вславили себе пани в 1787 році.

Коли Гаврило Родзянко взяв про майбутній проїзд цариці в Кременчука через Хорол, то скликав нараду і вчинив ревізію, щоб не осоромитись.

І ось у пана Яворського — наглядача в'язниці — виявився гріх: в новій кам'яній в'язниці, збудованій на ярмарковому майдані, не було жодного в'язня. В'язниця була порожня.

— Господи! — вигукнув Гаврило Васильович, — та що ж буде, коли її величність раптово зазирнуть у в'язницю? Вона побачить небалість! Зараз же заповнить людьми!

— Та де ж я тих злочинців здобуду? — злякався імператорського гніву пан Яворський.

— Як це де? Йолоп ти, кендюх! Завтра на ярмарку буде багато людей! Візьми роту солдатів, нахапай людей, які потраплять, а проїде її величність — випусти!

Наказ начальника Яворський виконав дуже ретельно. Рано вранці він стояв з ротою солдатів і, коли ярмарок зашумів нестримним торгом, почав фронтову атаку. Хапав усіх підряд — бабів, чоловіків, селян і міщан.

Кури і гуси виривалися з рук, бики ревли, свині розбігалися, а Яворський виявляв ретельність. Він набив повну в'язницю чого не розуміючими людьми, поставив посилену варту.

На щастя, Катерина не зазирнула у в'язницю, інакше вона побачила в камерах і курей, і гусей, і гречку, і просо і т. інше.

На п'ятий день звільнили голодних, виснажених людей, адже їм не дали навіть корця води.

З того часу така ретельність в'язниці стала законом. Документи свідчать, що в 1801 році було ув'язнено триста сім чоловік. А вміщувалося лише сто п'ятдесят чоловік.

Будувалися пани старі й нові, обживалися, плодилися і нові датки накладали на селян і на вільних козаків. Будувалися Оболонські, роїлися Родзянки, народжувалися Капністи, лютіші Базилевські й інші. А Роман Вишняк співав покріпаченому родові сумні пісні:

Добрий наш пан,
Добрий наш пан —
Добрий до роботи.
Ой, як займе з понеділка —
Роби до суботи.
Молода дівчинонько,
Чого з лиця спала?
— Така тепер, козаченко,
Панщина настала!
За панські хорони
Взяли в нас корови,
А за тії східці
Позаймали й вівці ...

А у того вельможного пана
Білії онучі,
Заплакали хлопці, заридали
На панщину йдучи.
А у того вельможного пана
Хороші дочки,
Ходять його хлопці голі,
Ходять без сорочки.
А у того вельможного пана
Прехороші пані,
Ходять хлопці на роботу
Трохи не безштани ...

Пісня шматувала серце, до великого гніву кликала Україну.

Від Очакова до Кракова —
Всюди біда однакова!

Біда кріпаків, біда й козаків, якого злидні гнали до праці за позичками. А «позики тягнуть за язика». «Взяв у пана рогого, доведеться віддавати власну кожу». І попадав у боргову пастку вільний досі, хлібороб-козак, що, бачучи своє безсилля, казав гнівно:

— Багатий і серпом голиться, а бідного й бритва не бере.

— Ну й життя настало: вітром одягайся, небом укривайся, слізьми вмивайся!

Романові пісні підіймали гнів у серцях, і сміливі слова народне повстання проти панів покотилися навколо, по Хорольському повіті, по Вишняках, Турбаях, Абрамовці, Оболоні, Родзянках (село).

Визрівала могутня стихійна сила протесту.

Нащо та худоба,
Коли жить непогода.

Селянин дивився в землю, бачив у глиб на сім сажнів, і глибокий був перевернути панські хорони, знищити гнізда паразитів. Вони нічого не розуміли, не бачили ні в землі, ні в небі, пропонували утискувати своїх рабів, що за наказом Катерини II були прикуті до одного місця і не могли переходити від одного місця до другого.

Особливо ж утискували своїх поселян друзі пані Оболонської — нежонаті брати Базилевські, вихованці Геттінгенського університету; один з них — старший, вродливий гвардійський офіцер, після проїзду Катерини II через Хорол, стає на час полковником царіці. Учні німецьких буржуїв, Базилевські, самочинно захопили в Турбаях, за шість верств від Вишняків, землі вільних козаків, скасувавши старі вольності, одурили трудящий народ.

Вони завели винокурні, солодовні, чинбарні, кінські й овечі заводи, повели широку торгівлю хлібом, винами, полотнами, кіньми й овечими шкірами, різними смушками, а також маслом, м'ясом і сиром. Вони закинули свій торговельний невід ще далі, ніж закидала Надія Оболонська. Іван Базилевський пробив шлях за кордон, і що ширше ішов крам до Німеччини, де ці Базилевські запозичили культуру, то сильніше пани-брати наступали на старі права селян, перетворюючи їх на кріпаків.

— Я ночами царіці служив, у спальні їй казки розповідав, а хлопці що ж, проти мене?

— Скільки не маж хлопа лоєм, однак смердітиме гноєм! — відповідала Базилевському його дебела сестра, віковуха Маріана, вирокалітня діва, що була на всіх зла, як собака на козла.

Бачила Мар'януша, що талановитий народ має таких як Роман співаків, художників, вишивальниць. Стара діва надумала попроситися з народного мистецтва. Вона запропонувала відкрити фабрику вишивання та мережок, щоб, мовляв, дати шлях талантам невідомих художниць і розбагатити з цього. Відкрили фабрику вишивання, погнали туди дівчат турбаївських. Люта стара діва, звіджена від втрати пристрасі, зводила дівчат одвічним криком, докорами, стусанами і биттям ногою в живіт.

Шили, вишивали селянські дівчата тонкі полотна, сукали шовкові нитки і в кожне пасмечко всновували гарячі сльози, в кожну узор свої страждання і горе. Багато модних українських рушників пішло по світу, прикрашуючи сотні чужих покоїв. Чимало їх потрапило до музеїв народного мистецтва — і ось, серед них по білому полотнищі рушника, прикрашеного буйними гронами калини, серед малюнку шипшини і чорного гльоду — читає радянський відвідувач музеїв дивні слова, ледве помітні в густо червоному мереживі грон і листків:

«Робота мучить».

І це не гра фантазії, не примхи зору, бо на другому кінці рушника, так само виплетені листки і ягоди, а серед них, між крізь сивий мох старовини, проглядають з глибини віків гримаси слова:

«Робота мучить».

Хто писав це? Яка дівчина в Турбаях насмілилася вплести в полотно ганьбу під'яремної праці?

2

Козаки й селяни скаржилися до суду, не раз і не два раз їздили судді — судити й рядити за правилами панської ласки — Багато за стіл сажають, а бідного й так випроваджують. Двічі присудив суд силою захоплені землі братам Базілевським, сестрі їхній, дебелий потворі — Мар'януші.

Задоволені брати спалили всі старі козацькі документи і всі мешканців села Турбаї оголосили кріпаками. Звістку про це приніс з панських хоромів Роман Вишняк. Він вийшов на церковний майдан, без дозволу попа й дзвонаря вдарив у дзвони і дзвони покіль у панів Базілевських не затряслися печінки.

Страшна річ — дзвони на селі в будень. Миттю збігло все село — і вільні козаки, і кріпаки. Тут вийшов на дубки козар Вишняк і промовляв до народу:

— Ой брати козаки! Невеселу пісню заспіваю сьогодні! Ви за проханням панів Базілевських, віддали в суд свої документи, щоб довести, що ви вільні козаки, що ви не кріпаки і маєте право вирішувати свою долю так, як вам завгодно. Вашими ділами й землею пани підкупили суддів і спалили ті документи, а ваша вольність від запорожців та Богдана Хмельницького зазнана. Вирішуйте, брати - козаки! Нас, Вишняків, двадцять чоловік обманом узяли, а тепер кілька тисяч вас беруть. Нестерпиме далі таке панське зло, — вигукнув Роман, ударивши себе в груди.

— Народ не бажає крові, мирно просив, двічі судом просив і нічого не виходить, до біса розвелось таких панів. До самих Москви не перевішати. Якщо мене «добрий» Пламенець проміняє на пса, то ті пани продадуть вас на ковбасу і, начинивши її, продаватимуть цих псів. Ставайте ж у коло, козаки. Бийте панів як ляхів і татарву. Бийте їх клятих так, щоб усім чортам страшно стало.

Голосну промову виголосив напівзамучений співець Вишняк. І загуділо вільне козацьке коло.

— Не хочемо панщини! Не дамо себе під канчуки й різки! — Не підемо в панський полон!

Жінки були рішучіші — величезну зненависть мали до старих Базілевської. Вони першими взялися за серпи, сокири

і коси. Чоловіки розбіглися по хатах і клунях і хапали там усе, що було гостре, смертоносне.

Так, року 1789-го, під час великої французької революції повстало село Турбаї. Воно повстало проти катів - панів, що покріпачили вільних козаків і їхніх дітей.

Заговорила в Романові буйна козацька кров, і він приєднався до козаків, взявши велику дубину на панську спину. Бігли козаки як лозу, рубали тих жалюгідних солдатів з кріпаків, що привізили на другий суд голтвянський земський суддю, на чолі з радником київського намісника француза Корбе.

Лютий на своїх далеких земляків, що місяць тому розгромили Бастилію і заарештували короля «великої Франції», француз-феодал визнав дії братів Базілевських правильними і оголосив все село «дійсно записаним у кріпаки», бо він ненавидів дух подібних революцій і селянських повстань.

І ось що трапилося в Турбаях, за текстом указу «Правителівського Сената».

«Червня 8 числа, о 10-й годині ранку, турбаївські мешканці, зробивши навмисне зборисько, зчинивши галас і метушню, наброївшись списками, косами, киями й іншим смертоносним нарядом, напали спочатку на той будинок, де засідав оний суд, перетрошили віконця і всіх суддів з бувшими біля них різними служниками і, захопивши бумагу і зерцало, присутніх взяли під свою варту. Потім не по людському напали на будинок помішників Івана і Степана Базілевських, і як їх, так і сестру їхню дівчицю Мар'яну вбили на смерть, людей покалічили майже до смерті; вікна й меблю потрошили, різні папери розтягли, а бувших при домі радника Корбе і губерніяльного магістрата стряпчого Кононовича, скалічивши биттям, держали у себе під вартою ...»

Зашумувало село в рік французької революції. Наче Бастилію, рознесли селяни будинок Базілевських, і суд, де ім'ям цариці, полюбівниці Івана Базілевського, вільний народ оголосили рабом.

Зашуміло полум'я, загриміла пісня, створена Романом Вишняком.

Задумали Базілевці
Весь світ перебути,
Турбаївців - козаченьків
Собі підвернути.
Як послала Мар'януша
Своїх осавулів:
— Ой, підіть же, осавули,
Череду займіть!
А хто пасе ті корови,
Сюди пригоніть!
Як поїхали ж осавули,
Череду займати —
Турбаївці - козаченьки
З кіллям не давати.

Як глянула Мар'януша
В вікно в Оболюю —
Обступили козаченьки
З кіллям кругом двору ...
Як ударив козак Іван
По великих вікнах,
Посипалась склянки - брязки
На Мар'їне ліжко ...
Як ударив козак Іван
Кілкою по височку,
Враз окропив Мар'януші
Плаття і сорочку.
Били живки правниками,

Ще й маленькі дітки:
— Оце тобі, Мар'януша,
За тонкі півмітки.
Ой, у тої Мар'януші
В подолах мережки ...
Куди тягли - волочили —
Кривавая стежка.
Ой, у тої Мар'януші
Та у коєї стрічка ...
Куди тягли - волочили —
Кривавая річка.
Од Турбаїв до Вергунів

Розкидані карти,
Оце тобі, Мар'януша,
Минулися жарти.
Од Турбаїв до Вергунів
Покопані шанці ...
Як побили Базілевців
У неділю вранці.
Що в Турбаях вогонь горить,
По всім світі димно ...
Як побили Базілевців,
Усім панам дивно.

І пішло б повстання по всій окрузі, повстали б і Вишняки, й Вергуни, і Оболонь, і Веселий Поділ, але з Миргорода приєднався кінний полк і повстання було придушене катеринославським управителем, грізним князем Каховським. Повітовий суд жорстоко розправився з повстанцями. Вісім ватажків повстання, в тому числі і Роман Вишняк, позбулися голів, іншим повиديرали ніздрі, повипікали тавра на лобах і щоках і, після немилосердного биття киями, спровадили до Сибіру, на каторжні роботи. П'ятнадцять селян померли в в'язниці, а вцілілих озвірілі родичі Базілевських продали князю Потьомкіну до Таврії — «по тридцять рублів за душу», і «приемля вместо денег и соль таврическую о цене в Тавриде о ней установленную».

Жодної живої людини не залишилося в Турбаях — всіх посадили на вози і під вартою повезли на південь, в той час як погляди матерів, батьків і дружин були уставлені на північ, де залишалися їхні «вільні» хати, клуні і всякі будови.

Раптом густий дим піднявся над однією хатою; потім над другою, десятою. За наказом конвою, обоз заprodаних рабів зупинився і турбаївці мусили дивитись як палахкотіли хати, де вони народилися, жили, працювали, плакали й веселилися. Величезні хмари диму повалили над селом, над зеленими алеями тополь, а вітер підхопив димне покривало і потяг у далечінь.

Лемент і плач вчинився в обозі нових потьомкінських кріпаків, коли полум'я охопило все село і з страшною силою освітило в налягаючій темряві, чорний степ і низьке хмарне небо, в якому відбилася страшна пожежа.

— Казна жалю не зна!

І слідом за обозом, що посунувся в ніч, котилися останні звістки про царську кару над повсталими селянами:

«Село Турбан до основания изгладить. Даже название истребить и не быть более там никакому жилищу по известной причине обгарения онаго кровью».

Так наказала «пані на всі сани», полубовниця Івана Базілевського — її величність імператриця Катерина II, щоб у корені знищити зло повстань і налякати всіх селян.

Здрігнулися селяни у Вишняках, коли сумне попелище на звали: «место скорбное».

Але ніяк не сумував жадібний і розбещений рід Оболонських. Дем'ян Дем'янович все сподівався захопити майно сестри Надії, і ніяк не міг діждатися її смерті. Наді 60 років, живе вона, дині їсть і не визнає ніяких лікарів. Шістдесят років чорти її посять по всьому повіту, гостює вона то в Родзянок в Хоролі, то приїде в гості до брата свого і пестить його синів.

А сини ростуть і в свою чергу женяться, як приміром Олександр Дем'янович, на дочці Родзянко — Марії Петрівні, женяться і чини одержують. Олександр Дем'янович обвішує свої груди орденами святих Анни та Володимира, ще шістнадцятирічним юнаком одержує чин титулярного радника, керує департаментом Полтавського генерального суду і вже своїх синів має, а ця нещасна Надія вже тридцять років без чоловіка живе і ніяк не докне.

Минає ще десяток років — жива стара карга, царська хрещениця, і навіть в 75 років ходить по хазяйству, порається, нікому нічого не доручає, сама за всім стежить.

Помітив брат-старик, що вона його онуків любить і зрадів дуже: неодмінно вона добро своє їм одпише. А бабуся Надія, люба на розмовки, в колі родичів читає закони придворного поведіння, привчає небогів до царського етикету. Вона бере на друковану в Петербурзі книгу і каже:

— Діти мої! Ваше життя буде бурхливе і метушливе. Читайте ж від тітки й бабусі, вивчайте закон, як бути ретельним і неупустливим в справі добра й багатства. І вона читала їм:

«ПРИДВОРНАЯ ГРАММАТИКА»

Запитання: Що таке «Придворная грамматика?»

Відповідь: «Придворная грамматика» — це наука хитро леститися, язиком і пером.

Запитання: Що значить хитро леститися?

Відповідь: Це значить говорити й писати таку брехню, яка була б знатним приємна, а тим, хто леститься — корисна.

Запитання: Що таке придворна брехня?

Відповідь: Це єсть вираз душі підлої перед душею гордовитою. Вона складається з безсоромних похвал великому панові за ті заслуги, яких він не зробив, за ті якості, яких він не має.

Запитання: На скільки родів поділяються підлі душі?

Відповідь: На шість.

Запитання: Які суть підлі душі першого роду?

Відповідь: Ті, що створили нещасну звичку щоденно сновигати в передпокоях вельможних панів.

Запитання: Які суть підлі душі другого роду?

Відповідь: Ті, які з побожністю тремтять перед великим паном, що уклінно дивляться йому в вічі і прагнуть вгадати думки, щоб зарані догодити йому підлим піддакуванням.

Запитання: Які суть підлі душі третього роду?

Відповідь: Ті, які перед лицем великого пана, з одного боягузства раді всього наклепати і від усього відмовитися.

Запитання: Які суть підлі душі четвертого роду?

Відповідь: Ті, які перед великими панами вихваляють те, чому мають гидувати чесні люди.

Запитання: Які суть підлі душі п'ятого роду?

Відповідь: Ті, які не соромляться за свої прислуги приймати дари, належні заслугам.

Запитання: Які суть підлі душі шостого роду?

Відповідь: Ті, які презирливим прикиданням дурять публіку поза палацом здаються Катонами, гримують проти улесливих, нещадно лають всіх тих, перед одним поглядом котрих самі тремтять. За їхніми словами виходить, що лише вони одні, своєю твердістю, оберігають цю батьківщину, а нещасних оберігають від загибелі, але, переступивши поріг палацу, вони зовсім перетворюються. Язик, що допіру улесливців, сам підлагує їм ще підлішою улесливістю. Кого лаяв години тому, перед тим мовчазний раб, проповідник безстрашності, боїся не так поглянути, недоречно підійти, страж цілості батьківщини, що трапляється випадок, перший простягає руку, щоб пограбувати батьківщину. Захистник нещасних, заради найдрібнішої для себе корисливості радий погубити невинного...

— Діти мої, — казала бабуся Надія, на мить закриваючи книгу, — цю велику книгу написав наш найрозумніший письменник Фон-Візін. Пробачимо йому за різкість і образливість виразів, але визнаємо: письменник Фон-Візін сказав правду. Без улесливості і лукавства не будеш щасливий на землі. Знайте, що перевірила досвідом довгого життя свого: чесними страшно бути! Чесним може й мусить бути тільки раб, кріпак, наш лакей. Що чесніша людина, то швидше вона убожіє, хворіє, стає з днем. Чесним не можна бути навіть цареві. Він швидко втрачає трон, багатство і сон. Багатому чесність — гірше каменюки: шиї — утопить. Вірно сказала народна приказка:

— Бий на чесність, втратиш маєтність.

Зрозуміли небоги та підрастаючі онуки, що для справжнього пана чесність — ганебне слово. і зраділа бабуся Надія, що дітей, вусатих і безвусих, з орденами і без них, загорілися очима, коли вона розповідала їм про життя придворних салонів і наказувала їм тримати в таємниці сповіщення, що підлість, помножена на хвальство й хитрість, садовила людей на трон.

Усвідомили «урок» дітки її. Особливо ж Олександр Дем'янович — старший за всіх, що швидко пішов угору, пустивши в життя кляузи, брехню і улесливість. Домігся він високих нагоров, збільшив багатство своє до 2.000 десятин землі і 5.000 десятин кріпаків.

Коли бабуся Надія, переживши п'ять царів і свого брата Дем'яна, померла на 87 році від народження, тоді відкрився повіт царської хрещениці і узнав Олександр Дем'янович, що майно Оболенської фактично переходить до його рук: село Вишняки записане на ім'я сина його Володимира, п'ять інших сіл на ім'я Петі, а маленькій дочці його Олександрі на приданок 100.000 крб. в банкові, та не паперовими асигнаціями, а сріблом.

Олександр Дем'янович з'явився в Вишняки і миттю засвісив нагай на спинах кріпаків. Він різко обірвав зовні спокійне життя, заведене Надією, що любила погримати.

Не було дня без покарань. Особливо насів він на винокурню, де власною персоною став споживачем горілчаної продукції.

— Навіщо мені Петербург, коли Вишняки мені Шнапсенбург? — ізрік Олександр Дем'янович і перехрестив село Вишняки на Горілкоград тобто Шнапсенбург.

Полилася горілка в горло титулярного радника, незабаром статського і навіть таємного, і до зеленого змія приєднались червоні. В Хоролі, Горошині, Вишняках, а найчастіше в Полтаві ставляв він величезний банк, ставляв живих кріпаків, села свої, а п'яною руки, програвав, надіючись обшакраювати своїх партнерів, бо він завжди пам'ятав науку своєї тітки.

— Чесним бути — страшно!

Та він забував, що партнер, котрий ставив на карту живих людей, був таким же негідником. Навіть більше: якщо Олександр Дем'янович, скромно вважаючи себе підлою душею третього роду, і ладен був з боягузтва все склепати, то сусід його був підлою душею п'ятого роду і намагався привласнити те, що йому не належало.

Так програв Олександр Дем'янович все своє майно і пішли на південь його села, десятини й кріпаки.

Єсть записи в справах таємного радника.

— Сьогодні зело підпихом, і посварився з графом Капністом.

З тим Капністом, що захопив кращі чиновницькі місця в Полтавській губернії і який придбав у Хоролі та під Хоролом багато маєтків, в тому числі, ниви зметеного з лиця землі села Турбаї.

Занепавав Олександр Дем'янович Оболенський і витурили його в постів високих, як підлу душу третього роду, що не змогла стати на вищий шабель, тобто не змогла перейти до розряду підліх душ четвертого роду. Відняли навіть звання почесного намісника Хорольського повітового вчилища, і взагалі перестали рахуватися з п'яницею, бо не виконував він законів «Придворної граматики» — приховувати свою нечесність і підлість за словами улесливості й лукавства.

Розлад почався і в сім'ї. Задумав Олександр відігратися по-вагом дружини, але якщо сказано в народі: «муж і жона одна ватаана», то про сім'ю Оболенських треба сказати: «муж с палкою, а жона с качалкою»...

Не дала дружина приданого — ні своїх 9.865 десятин, ні 696 власних кріпаків, ні своєї винокурні в Ново-Московському повіті, на Катеринославщині.

— Ми ж багаті, — кричав голова сім'ї, — у нас разом 80.000 десятин землі. Давай я ризику!

— Риск заводить в домі писк.

Марія нічого не дала чоловікові. А сама поїхала до Італії, в красиве місто Болонья, щоб пізнати насолоду життя без чоловіка, насолоджуватися кришталевим небом і тепліною чужого народу за гроші кріпаків.

Тоді Олександр скерував свою страшну лють на трудовий

народ. За найменшу провину — до стайні на катування. Хто не так посміхнувся, а пан уже кричить: — Додати йому розуму в задні ворота!

Іноді й сам хапав нагая чи різки і катував, як справжній каторжник, приказуючи:

— Яка пуга, така й смуга!

— Чесність на кінчику нагая живе! Утовчу тобі її в мізочок, щоб не був підлий та пана шанував.

Різки на конюшні — цього, йому здавалося, замало було. Він збудував першу в Вишняхках «караулку», або, як називали її селяни — «калавурку», земляну яму, де водилися гадюки, ще страшніші ніж нагаї. Сотні людей перебували там, і страшні опоминання пішли по селу. Назвали селяни свого пана — Банкрот.

Олександр Дем'янович був банкрутом у всіх галузях: в його руках занепадало сільське хазяйство; занепадало, гіршало життя селян, і тільки горілка процвітала. І навіть найсильніша конкуренція хорольчан не могла підірвати процвітання виробництва синіх сліз диявола.

4

Горілка, горілка! Нещодавно вона була знаменитим словом в руській мові. Горілка, горілочка! Ти була найприбутковішою культурою за капіталізму. Як любили тебе пани за прибуток! Як голубили тебе нещасні: піти кудись; не знати, не бачити ганебного рабства свого і піти в дикий танець по брудній корчмі, за співати, загорланити пісню і гордитися їдким словом на адресу синіх сліз.

— Водка всіх рівняє — і царів, і псарів.

— Г'яному — і коза в золоті.

— Буде благородна глотка, коли її прогріє водка.

— Шукай майстра в пивниці, а сміливого у в'язниці.

І лились твої води, горілка, з волі царя, по світу широкому і виблискували твої хвилі сріблом, золотими, а відливалися голодний сім'ї дрібними сльозами. І весь світ знає царську приказку:

— Веселіє Руси есть пити.

В Росії на перше місце по виробництву горілки виходила Полтавська губернія, хлібний край, звідки не повезеш хліба до залізниці і де корисно переробляти хліб на спирт. Гордо сповіщають про це по всій країні «Полтавские губернские ведомости» від 5 жовтня 1846 р.

«Минулого року на Полтавщині було 447 винокурень».

Перше місце, в першій горілчаній губернії, займає Хорол, на 12 своїх заводах зварив 316,221 відер горілки, втричі більше ніж всі сусідні повіти. Всього ж населення було в повіті 16 тисяч і отже, на кожну людину, включаючи немовлят, припадає двадцять відер вогняної води.

Двадцять відер на кожного малюка, на кожну дівчину й жінку, на кожного раба. Пишалася Російська імперія, пишалася поліція і жандармерія.

У них був найперший чемпіон — древнє місто Хорол.

Адже не дарма казали:

— Горілка — не дівка! Не треба її цілувати, вона й так з ума зведе і сама пропаде!

— Сім років баба похмелялась, та з похмілля й померла.

— Проїшлися козаки, ні хліба, ні мукі.

— Горе, горе, де живеш?

— В кабаці за бочкою.

— Горе, горе, що жуєш?

— Сухарі з примочкою.

Поселилося лихо зле й без царської горілки. З року в рік заборговувалися вишняківці панові Оболенському і довелося їм поїхати з «посполитих», в кріпаки.

Кажуть, що прадід теперішнього колгоспника, діда Мороза, винсався до посполитих, і його, за кілька років, п'яниця Олександр Дем'янович продав на Катеринославщину Родзянкам. Продали прадіда колгоспника Мороза, як річ, за якийсь змійовик до горілчаних чанів.

Нестерпне життя почалося в Вишняхках: всі старі панські штукарства відбивалися на спині народу. Особливо небезпечною стала для Вишняків стара річкова заболонь на західному боці села, де колись водилося багато риби, і яка біля коліна замулилася. Гнила вода болота незабаром зіпсувала ближчі колодязі і почала мучити людей люта пропасниця. Замість риби, в болоті завадалися жаби.

Дітвора вигадала невинний жарт:

— Кум, кум, кум, що варили?

— Борщ, борщ, борщ, буряки - ки - ки ...

— Буряки - ки - ки! А ви?

— Та нічого.

— Ех, козаки - ки - ки!

— Ех, Вишняки - ки - ки!

Цей жарт прозвучав злою іронією на Вишняківське життя, а найбільше на панів, що жили осторонь болота. В панському домі ні слухати не хотіли про те, що стогне й плаче народ.

Закінчення буде.

Гнат Коваль

ЛИСТА ВИШИВАЛА

Листа вишивала
На білім перкалі
Шовком,
Біллю срібляною,
Щоб слова,
Як спів весною,
Відчув серцем Сталін.

Щоб радість мільйонів
В літерах палала,
Трепет серця,
Кожний подих,
І героїв
Буйний подвиг
Слова відбивали.

Щоб любов і дружба,
Як квіти аргоній,
Розвивались
Буйним листом,
Всім бажанням
І всім хистом
На світлому фоні.

В нас ненависть, сила
Ніким неугасима,—
Ми розтрошим
Дикі зграї
(Нас вже знають
Самураї),—
Знай же, вража сило!

Листа вишивала
Ще й слала привіт:
— Будь здоровий,
Рідний Сталін!
Ми вдосталь
Заможні стали.
Ти нам — сонце й світ!

с. Білецьке, 1939 р.

Павло Діброва

ЧОМ ГРЕБЕШ КОПИТОМ, КОНЮ...

Гей, як їхав козаченько
На Далекий Схід,
Виряджала дівчинонька
Милого в похід.

Чом гребеш копитом, коню,
Чом ти не стоїш?..
Нам далекая дорога,
Хоч вівса поїж“.

Вітер гриву розплітає,—
Мида запліта...
Гей, блищать підкови срібні,
Білі копита.

„Ти, мій милий, кучерявий,
Хоч на мить зажди,
Винесу я відеречко,
Дам коню води“.

„Не журися, синьоока,
Напишу листа ...“
Та й цілує козаченько
Русую в уста.

Виглядай же, чорноброва,
Ранком козака,
Як не стріне шабля гостра,
Куля не спітка.

„Може милій в подарунок
Славу привезу ...“
Засміялася русява,
Витерла сльозу.

Гей, коневі чорну гриву
Вітер розвіва.
Закрутилася, як вихор,
Сіра курява.

Тільки мріє козаченько :
Вирина, пірна.
Гей, поблискують на сонці
Срібні стремена.

Виряджала дівчинонька
Милого в похід,
Та й поїхав козаченько
На Далекий Схід.

Харків, 1939 р.

Михайло Христич ЗА БАТЬКІВЩИНУ

з записок учасника боїв

I

Осінь, як і завжди, розкидаючи свою здобич — позолочені листя, сухий бур'ян і пилюгу — повільно проходить степами, лісами, селами та містами. Несе на невідомих крилах шумливу і незрозумілу пісню. Часом вона приводить до нас холодні дощові дні, і тоді хочеться мріяти про свій пройдений шлях, про життя і минуле.

У нас на Примор'ї осінні дні бувають теплі, хороші. Тільки іноді океанський холодний вітер снує, мов безтурботна людина вулицями, замітає сліди недавнього літа, що пройшло, як цікава мелодія або казка.

А зараз? За великими білими вікнами тихо опадає яскраве листя, поблискуючи в золотих проміннях сонця. Шелестять вічно зелені ялинки та колючі сосни, мов сперечаючись між собою, але їх безперестанно заглушують розкішні автомашини, що мчать по кожній своїй маршрутом.

Двадцять років тому, наше місто, що стоїть на грані двох світів, не бачило авто, не мало театру, кіно, лікарень. Мало було і людей. А тепер розцвіло воно, як і весь червоний Схід, стало неприступною фортецею нашої зоресайної країни. Цвіте і буває наше чудове місто, наш чудовий край під сонцем Сталінської Конституції.

II

Він лежить на білосніжній постелі в госпіталі і, по ниточці перебираючи своє минуле, повільно, слово за словом розповідає.

— На дворі мрячив дощ... Була густа темна ніч... Наш батальйон дістав бойове завдання — захопити висоту Безим'яну. Вигнати з неї ворогів нашого народу — японських загарбників. Важко передати почуття, що охопило бійців, політкерівників і командирів. Усі були перейняті єдиним бажанням — як найшвидше виконати наказ, вигнати бандитів з нашої щасливої землі.

Товариші, до бою готові? — запитав комісар Ярков.

Готові! — луною прогремівало в п'ятні.

І вирішив іти в наступ з підрозділом товариша Григор'єва. Він добре знав по роботі в комсомольській організації.

Григор'єв тільки три роки, як прийшов до лав Червоної Армії. Раніше працював на шахті він працював коногоном, потім в саботажній, секретарем комсомольського комітету. Широкоплечий, сміливий з веселою усмішкою, чорнобровий юнак з перших днів побачив армію і залишився в ній служити на все своє життя.

До чого ж мені хочеться, коли б ви знали, товаришу поручик, розбити якнайшвидше самураїв та поїхати погостювати до своєї шахти до товаришів... там я виріс, вивчився, працював...

Що тягло молодого командира на рідну шахту? Про це він кожному розповідав, але майже перед самими бойовими операціями лейтенант підійшов до мене і якось зніяковіло почав:

— Дома в мене є хороша знайома, дівчина... Листа недавно писала. Пише вона, що...

Незабаром в наступ, — сповістив комісар Ярков, повертаючись до штабу.

— Готові, товаришу комісар... — відповів Григор'єв і я.

Наказ «В наступ» чекаємо з хвилини на хвилину. Ми добре знаємо, що захопити висоту буде не легко, бо для цього треба пройти через перебіг через сопку, яку ворог тримає під огнем своїх кулеметів.

— Вперед! — залунала довгождана команда.

— Вперед! — одноставно підхопили червоноармійці. — За батьківщину... за Сталіна!.. — гукав комісар.

Григор'єв і я бігли поруч начальника штабу товариша Хоміна, а за нами, як один, мчали бійці.

Японці зустріли нас запеклою стріляниною з гармат і кулеметів, але це не спинило червоних воїнів. Ні! Пригадую, коли згодом снаряда був убитий Яким Сірий... Він був загальним любимцем — хороший товариш, прекрасний снайпер. Його смерть викликала ще більшу ненависть до японських бандитів.

— За смерть товариша відплатимо! — гукали бійці.

— Вперед! — заклично гукнув Григор'єв.

Добігли до річки, кинулися вбрід. Перед очима повсталала рідна висота. Зав'язався смертельний бій. Червоноармійці, вихор, вривалися в гущу самураїв і з могутнім вигуком «ура» розкидали їх куці постаті.

— Ура!.. Вперед!.. За Сталіна!.. За батьківщину!.. — немов їм лунали голоси відважних патріотів.

І як ми тільки не били фашистських бандитів... Били їх кулями, і багнетами, і просто кулаками, косили кулеметами, закидали гранатами, хоч як оскражені не відбивались самураї, про нашого натиску не змогли витримати і почали щодуху тікати... Незабаром над висотою Безим'яною знову гордо замайорів наш переможний червоний прапор.

Стали на оборону. Розпочали відповідні роботи, але не могли стріляти по самураях, що недалеко від нас знов почали збирати свої розладнані сили.

На цій сопці ми продержались два дні. Важко було стріляти нашій частині наступ запеклого ворога, що був підтриманий новими свіжими полками, і тому увечері другого серпня змушені були відійти за сопку, щоб зробити деяке перегрупування всередині батальйону.

Сонце непомітно ховалось за чагарники. Вітер виспівує степову пісню, але її заглушували вибухи гармат і безперестанку постріли з кулеметів...

Я ніяк не можу забути розмови курсанта Білоносова, що була в самому розпалі запеклого бою. Лежали ми в окопах передовій лінії. Під зливою ворожих снарядів Білоносов зачеплено полював на японських снайперів.

Та от ворожа куля підкосила сусіду Білоносова, нашого молодого комсомольця Трифонова. Минув якийсь час... Дивлячись до мене підповз Білоносов і запитав:

— Скажіть, товаришу комісар, а як засідання комсомольського бюро, буде воно тут? Мою заяву будете розглядати?

Не заховаю, я був вражений таким несподіваним запитанням. Будемо, звичайно, будемо. Ви заслуговуєте того, щоб бути членом комсомолу, — гукав я йому під вибухи снарядів.

Наступила ніч. Постріли гармат, кулеметів і рушниць грізно гуркотіли, немов змагались між собою. Я і Григор'єв в окопі мічали план рішучого наступу на самураїв. З сусіднього окопа долітали слова пісні:

Слово Сталіна між нами,
Воля Сталіна між нас...

III

Шостого серпня ми мали завдання захопити висоту Заозер'я. Це для нас не було несподіванкою. Іти в наступ стало простим звичкою.

— Як, товаришу Григор'єв, знов в наступ підемо вкупі?

— Звичайно, адже кажуть, що вкупі добре й батька біля дуба.

Тихо шуміли між собою низенькі амурські дубки, немов і вони до чогось незвичайного готувалися, шептали.

В окопах була скликана нарада комсомольського активу, обговорювались питання наступу і прийом до комсомолу.

— Комсомольцями хочемо йти в бій проти японських гадюк, коли потрібно, то й умерти за щастя свого народу, за волю нашого Сталіна, — заявили червоноармійці — брати Тамбовцеві.

Після активу, комісар тов. Ярков скликав партійних і комсомольських організаторів. Він з захопленням розповідав про героїчні подвиги Ворошилова, Будьонного, Щорса, Чапаєва, Котляковського, Фрунзе і Лазо під час громадянської війни. Кінокартин

«Партійці», «Чапаєв» та «Ми з Кронштадта» знову пропливали перед нашими очима.

Книга Островського «Як гартувалася сталь» і Толстого «Война і мир» — читали? — запитав комісар.

А якже, — відповіли всі.

Не забувайте, товариші, як лєнінці, більшовики вели за собою маси і завжди перемагали ворогів нашої щасливої батьківщини. Будемо й ми вчитись у кращих людей нашого народу.

Після цього, міцно потиснувши руки один одному, ми розійшлися. Треба готуватись до ранкового наступу рішучого переможного.

Білоносова зупинив комісар.

Ви, здається, добрий снайпер?

Та нічого... Самураїв більше сотні на мушку взяв.

І...

І зняв, звичайно.

Товаришу Білоносов, негайно переходьте у розпорядження начальника штабу капітана Хоменка!

— Єсть, йти в розпорядження капітана товариша Хоменка! Так ми розлучились з Білоносовим.

* * *

Оглядаюся, біля мене стоїть заступник політрука товариш Ахматдієв.

— Я вас прошу, — говорить він, — в мене на Кавказі є знайома людина — Алі...

Ну?

— Коли зо мною що трапиться в бою, я не буду жалкувати, а повоюю за своє щастя, але прошу вас візьміть ось цей лист.

Добре.

Ахматдієв зник в темряві. Я взяв листа, а він і не законвертований. Читаю: «Люба Алі. Сьогодні ми втретє йдемо в наступ проти наших ворогів - самураїв. Я певен, що ми їх переможемо.

Можливо, як часто буває в боях, зі мною що станеться... та проте не здаватись мільйони хороших юнаків. Будете спільно творити перемогу. Щоб зробити його ще кращим. Незабаром іду в бій і вірю в перемогу. Прощай, або до побачення. С. Ахматдієв».

IV

Шостого серпня ніч була чорна - чорна. Ні тобі зорі, ні місяця. Все зникло за олив'яними хмарами. Стрілянина втихла. Вишеш з окопу, подивившись — тиша навколо. І здається, що й людей немає.

Ми за наказом командира батальйону рішуче займали вигідне місце для бойових дій становище.

На коротенькому мітингу розповідали бійцям завдання: — Щоб

знищити ворогів і захопити висоту, для цього потрібна ста-
ська організованість, дисципліна, сміливість і відвага.

Бійці добре розуміли своє діло. Подивившись на їх радісні
личчя, і самому стає якось веселіше, більше впевняєшся в по-
мозі.

— Ми готові до бою, — відповідали в один голос черво-
армійці, що прийшли сюди з Москви, України, з далекого Ка-
каза і Сибіру вартувати наші кордони, виконувати волю ком-
стичної партії, волю свого народу.

Копали окопи, підвозили зброю. А ніч? Ніч мовчала. Ли-
інколи проривали тишу лункі постріли гармат, але ми звикали
них, працюємо. Руки, хоч і темно, сквапно виконують своє д-
у казармі, не можна було. Проте пісню підхоплюють і інші
вариші і навіть Григор'єв:

На земле, в небесах и на море
Наш напев и могуч и суров.
Если враг...

Приємно на душі. Готуємось до наступу, а настрої у лю-
який прекрасний!.. Любов до своєї батьківщини, впевнені-
в перемозі над ворогом бадьорила червоноармійців і команди-
Сидимо в окопах і чекаємо наказу. По можливості ще раз по-
віряємо свою готовість до бою. Бажання у всіх одне — швид-
йти в бій, розгромити бандитів. Ми всі добре усвідомили, що
війни без жертв не буває. Наступ, до якого готувалися, —
з собою і рани, і смерть. Хто знає, чи мине його ворожа ку-
Але це не лякало нас, бо знали, що особисто Сталін і Вороши-
керують боями, а, значить, і перемога буде наша.

— Ну, як ви, товаришу Погорільцев, до бою добре підго-
увались? — запитує червоноармійця командир рою.

— Та правду сказати — я ще не вповні готовий, — відпові-
Степан, — листа до дівчини не встиг написати, а вона ж у мо-
ой, хороша... П'ятсот трудоднів має, чорнява, очі ясні і мотор-
як я. — І Погорільцев тихо, тихо заспівав:

Здравствуй, моя черноока,
Скажи мені правду,
Ой чи любиш, а як ні...

— Тихше...

— Есть, тихше.

— А чого ще у вас каска не на голові?

— О, знов ця каска. Жарко мені в цій залізній шапці, і
її чорт.

— А ви все таки надіньте, товаришу Погорільцев, щоб бу-
японська куля вам у голові сквозняка не зробила.

Ой дівчина ти моя,
За щастя наше йду в бій я...

Салва півголосно закоханий червоноармієць, туго затаючи
підборіддям ремінець каски.

— Вперед, товариші!..

І ми пішли.

V

Товаришу командир, товаришу командир!

Капітан Ласкін вибіг з свого окопу і побіг до червоноармійців:

— Начальника штабу товариша Хоменка поранено.

— Хоменка?

— Атож... Поранено в ногу.

Батальйон розкинувся широким фронтом. Наступ продовжу-
ався. Керувати бойовими операціями без начальника штабу
уже важко, але кого призначити?

Праворуч командного пункту рота червоноармійців, непомітно
у ворожого ока, підходить до нової вогневої лінії. Майже по-
робіг Яків Карташков. «Цей спритний» — пролетіло в голові
командира батальйону і він вигукнув:

— Яків Карташков, до мене.

Червоноармієць підліз до командного пункту.

— Карташков, ви будете в мене за начальника штабу...

Ніч... Батальйон окопався біля висоти. На командний пункт
принесли ящик з гранатами. Карташков зібрав зв'язківців і до-
рих, пояснював їм, як потрібно діяти, якщо ворог підіграде-
в тил і нападе на штаб. Після цього він пробирався від од-
ного окопа до другого, перевіряв, чи ясно, зрозуміло і вірно ви-
конаний останній наказ командира батальйону. Раптом він за-
римітив, що лощиною проходять люди.

— Коли самураї будуть проходити лощиною, — вирішує Кар-
ташков, — наші кулемети не зможуть вести вогню. «Мертве поле»
дає змогу ворогові підійти до нас в тил. Потрібно два кулемети
перенести на праву сторону.

Карташков поспішає до командира батальйону і доповідає
йому про своє рішення. Командир погоджується з доказами мо-
ного начальника штабу і дає наказ провести перегрупування сил.
Багнет і граната вирішили перемогу під час атаки. Самураї
кто куди тікали, залишали зброю. Батальйон пройшов вперед
і захопив нові позиції.

Відславши деякі відомості в штаб з'єднання, Карташков при-
шов на командний пункт.

— Ваше завдання виконав, товариш командир.

— Відпочивай. Спи...

В кущах і комишах виднівся дим від пострілів, над окопами
свистіли кулі.

— Снайпер... Не піднімай голови, Карташков. — Але Яків не
міг вложати. Половання на снайпера — його улюблена справа.

— Дозвольте зняти його, товаришу командир.

Не заховався від гострого ока червоноармійця самураї каменем. «Чотириста метрів» — промовив про себе Карташ і через мить:

— Будьте спокійні, товаришу командир, більше вже він цьому світі не стрілятиме. А тепер дозвольте мені піти до розвідати.

VI

На вершині сопки не переставав вибивати чечотку кулемет. Декілька разів в кожусі закипала вода. Проте зупиняти стрілянину не можна. Самураї, мов звірі, кидалися в атаку, стріляючи з рушниць і гармат, кидали гранати.

Біля кулемета лежали сотні пустих патронів і коробок. Другий номер до кулемета підніс останню стрічку. Піднести патронів нікому. Частина бійців — кулеметників ще під час атаки залишилася біля кулемета, — їх відвезли до госпіталю.

— Тамбовцев. Ідіть негайно за патронами, — дає наказ перший номер. Другий номер, Ілько Тамбовцев, негайно виконує наказ. Рачкуючи, він пробірається до місця, де можна було знайти патрони. Велика була його радість, коли йому пощастило знайти дві повних коробки. Використовуючи кожний горбочок і яр припадаючи до землі, Ілько поспішав до брата.

Над головою свистіли ворожі кулі, не можна підняти голову. Ілько тільки трохи підняв коробку і вона в цю ж мить була вистрілена кулею самураї.

— Гадюки ... Очевидно, розірвали стрічку. — Кулеметник стогнав і лаявся. А коли ворожа куля вирвала біля кишені сорочку, Ілько зовсім припав до землі і пересувався тільки на ліктях.

Патрони були своєчасно принесені, але що дві стрічки в такому бою? Їх стало тільки на декілька хвилин. І наводчик знову посилав свого заступника за патронами, а сам продовжував вести вогонь.

Ілько знову пішов, але не встиг він відійти і десяти кроків як на нього японці направили кулеметний вогонь.

— Товаришу Тамбовцев, — гукнув він до брата, — мене поранено.

Наводчик здригнув. Слова брата голкою вкололи серце Серафима, вони ще сильніше розпалювали ненависть до ворога.

— Потерпи, — гукає Серафим. Він не міг відійти від кулемета. Самураї з криком «банзай», немов гадюки лізли на вершину сопки. Серафим повернув дуло кулемета і в центр бандитів випустив смертоносний вогонь.

— Оце вам, гадюки, за брата ... — Самураї падали, як підкорені бур'ян. І тільки тоді, коли був випущений останній патрон і кулемет зупинив свою роботу, Серафим піднявся, повернувшись до пораненого брата, але в цей час ворожа куля пробила йому плече. Він упав, не дійшовши до брата.

Обидва поранені — Ілько і Серафим — були відправлені на медичну допомогу. З сльозами в очах вони залишали свій фронт.

А може нам можна залишитися тут? Війна ж ще не закінчилась, — благав Серафим лікаря.

— Я цього зробити не можу. Комісар Ярков наказав мені негайно відправити вас в тил.

— В тил? А що ми там будемо робити? — запитав Ілько.

— Лікуватися.

— Так, так. Будете ремонтувати своє здоров'я, — підтвердив товариш Ярков, що кілька хвилин перед тим, непомітно підійшов до хлопців і прислухався до їх розмови.

— Ви, товариші Тамбовцеві, — продовжував комісар, — захищали нашу землю, як личить патріотам. Ви — герої.

— Будемо служити трудовому народові, — в один голос відповіли брати — близнята.

— Наказую негайно в тил.

— Товариш комісар, ми ще здорові, а нога і плече ...

— Наказую в тил.

— Єсть, в тил — відповіли разом Серафим і Ілько.

— До побачення, товаришу комісар.

Ярков, поправляючи на грудях орден Червоної Зірки, довго стояв і дивився вслід таким звичайним і в той же час таким чудесним синам своєї вітчизни.

VII

Від Хасана, що лежить поміж сопками, немов розстелено на дошці рядно, плыв туман — сірий і густий. Місяць виліз ізза хмар і знову заховався в свій барліг, тільки зорі ясно-ясно освітлювали все навколо. Ревіли гармати, захлиналися кулемети, тріскали рушниці ... Бій продовжувався. Ми лежали на передовій лінії і пильно вдивлялися вперед.

— Хто йде?

У відповідь посипалися японські гранати.

— Тривога!

Наші рушниці, кулемети і гармати заговорили смертельною мовою для ворога. Раптом ми почули, що з лівого боку щось сталося, замовк кулемет. Разом з командиром підповзли до «Максима», залягли і відкрили вогонь. Самураї грудками котилися з Заозерної, залишаючи своїх підбитих і убитих «воїнів» імператорської дивізії. Не чути вже було пискливого «банзай», тільки — хто куди ... Тільки мелькали спина нападників.

VIII

Я з шостого серпня не бачився з Григор'євим. Пішов його шукати і раптом зустрів своїх червоноармійців.

— Де Григор'єв?

Мені не відповідають. Мовчать.

— Де командир? — кричу.

Мовчать.

— Де, я вас питаю, товариш Григор'єв?

— Сьогодні ранком його убили.

Ці слова громом упали на мою голову. Не витримав я і, мов мала дитина, заплакав.

Ми добре відплатили фашистським гадам за смерть наших товаришів. Розгромлені вшент самураї тікали з радянської землі. Геть за гори від тихого озера Хасан, від червоних кордонів свою темряву.

Пізніше я знайшов тіло бойового командира і друга. Ми поховали його на нашій рідній, священній землі. Григор'єв був сталінським бійцем-героєм, так я і написав на шахту його любимої дівчині і всім шахтарям.

* * *

Оце й все, що зміг я розповісти тобі, дорогий читачу. Знаю, що будуть ще бої і знаю, що нас ніхто і ніколи не переможе, бо в бій нас знову поведе залізний нарком Ворошилов, бо про ворога ми йдемо, йшли і будемо йти з іменем на устах — Сталін.

ДСК, Ворошилов, 1939 р.

Марія Хмарка

* * *

Нижню праосінь і лагідну і свіжу,
Всю мережану промінням золотим,
Стріне вітер злий навдивовижу,
Стріне запалом, завзяттям бойовим.

Він зірве сумних дерев одежу,
Він розвіє золото листків;
Павутиння срібляну мережу
Звіє подих вихору і злив.

Та не страшні вітрові погрози,
Гострий подих непривітних сльот,
Тим, хто звик стрічати сміхом грози,
Хто не вдержить дум своїх польот.

Харків, 1938 р.